

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του Γ ε ώ ρ γ ι ο υ Τ σ ο π α ν ά κ η.

**«Το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα.
Η περίπτωση μεταναστών που διαμένουν στην Αττική και η σχέση τους με την
αγορά εργασίας».**

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

Μπαλούρδος Διονύσης- Επιβλέπων, Διευθυντής Ερευνών του Εθνικού Κέντρου
Κοινωνικών Ερευνών

Λυδάκη Άννα, Καθηγήτρια Τμήματος Κοινωνιολογίας-Πάντειο Πανεπιστήμιο

Κυριαζή Νότα, Καθηγήτρια Τμήματος Ανθρωπολογίας- Πάντειο Πανεπιστήμιο

Αθήνα,

Δεκέμβριος 2014

Περιεχόμενα.

Περίληψη..... 5

Εισαγωγή..... 7

Μέρος Α: Το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα..... 11

Κεφάλαιο 1. Βασικά στοιχεία, έννοιες και θεωρίες για την μετανάστευση.....11

1.1 Ορισμός και είδη μετανάστευσης.....11

1.2 Αιτίες που επηρεάζουν την μετανάστευση 14

1.3 Διαφορά μεταξύ μεταναστών και προσφύγων 15

1.4 Σύγχρονες θεωρίες για την μετανάστευση..... 17

Κεφάλαιο 2. Τα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα
..... 23

2.1 Η διαχρονική εξέλιξη του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα..... 23

2.2 Μέγεθος του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα..... 25

2.3 Εθνική σύσταση του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα..... 28

2.4 Φύλο του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα..... 32

2.5 Ηλικία του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα..... 33

2.6 Το εκπαιδευτικό επίπεδο του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα..... 35

Κεφάλαιο 3. Η απασχόληση των μεταναστών στην Ελλάδα..... 37

3.1 Μετανάστες και απασχόληση.....37

3.2 Διαφορές μεταναστών και Ελλήνων σε σχέση με την απασχόληση.....	40
3.3 Επιπτώσεις της απασχόλησης των μεταναστών στην αγορά εργασίας και τη οικονομία.....	44
3.4 Απασχόληση των μεταναστών μετά την οικονομική κρίση του 2010.....	47
<u>Μέρος Β</u> . Μετανάστες στην Αττική και η σχέση τους με την και αγορά εργασίας.....	51
Κεφάλαιο 1. Ο σχεδιασμός της έρευνας.....	51
1.1 Το αντικείμενο της έρευνας και οι σκοποί της.....	51
1.2 Η επιλογή του ποιοτικού χαρακτήρα της έρευνας και της ημιδομημένης συνέντευξης βάθους ως μεθόδου διεξαγωγής της.....	52
1.3 Η επιλογή του δείγματος της έρευνας και της η μέθοδος εύρεσής του.....	54
1.4 Ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα.....	58
Κεφάλαιο 2. Η διεξαγωγή της έρευνας.....	59
2.1 Ο χρόνος, ο τόπος και ο τρόπος διεξαγωγής της έρευνας	59
2.2 Προβλήματα που προέκυψαν κατά την διεξαγωγή της έρευνας	61
Κεφάλαιο 3. Η ανάλυση των πληροφοριών που συλλέχθηκαν από την έρευνα	63
3.1 Ο τρόπος ανάλυσης των πληροφοριών που συλλέχθηκαν από την έρευνα	63
3.2 Προβλήματα που προέκυψαν κατά την ανάλυση των πληροφοριών που συλλέχθηκαν από την έρευνα	64
Κεφάλαιο 4. Τα αποτελέσματα της έρευνας	66

Συμπεράσματα 85

Βιβλιογραφία 91

Παραρτήματα 97

Περίληψη.

Η μετανάστευση αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά κοινωνικά φαινόμενα της σύγχρονης Ελλάδας, με χιλιάδες μετανάστες κάθε χρόνο να περνούν τα σύνορα με σκοπό την παραμονή τους στην χώρα. Οι περισσότεροι από αυτούς έρχονται με σκοπό την εργασία και την απόκτηση ενός υψηλότερου εισοδήματος από αυτό που λάμβαναν στην πατρίδα τους, ψάχνοντας μια καλύτερη ζωή για αυτούς ή τις οικογένειές τους.

Η εργασία αυτή λοιπόν, έχοντας ως ερέθισμα όλα τα παραπάνω, αναλύει το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα όπως παρουσιάζεται τα τελευταία χρόνια, ώστε να εντοπιστούν τα χαρακτηριστικά του, με έμφαση στην απασχόληση των μεταναστών. Ακόμα, παρουσιάζονται τα ευρήματα ποιοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε πάνω σε μετανάστες που διαμένουν μόνιμα στην Αττική, η οποία αφορούσε την σχέση τους με την αγορά εργασίας.

λέξεις-κλειδιά: μετανάστες, αγορά εργασίας, Αττική.

Summary.

Migration is among the most important social phenomena of modern Greece, with thousands of immigrants to cross the borders every year in order to stay in the country. Most of them come here aiming at finding a job and getting a higher income than the one they got in their homeland, searching for a better life for them or their families.

This essay, stimulated by all these, analyses migration in Greece as it appears in the recent years, in order to trace its characteristics, emphasizing in immigrant employment. Also, it presents the findings of a study about immigrants who stay permanently in Attica and their connection with the labour market.

key-words: immigrants, labour market, Attica.

Εισαγωγή

Η μετανάστευση αποτελεί ένα πολυσύνθετο φαινόμενο, το οποίο εντοπίζεται ήδη από πολύ παλιά στην ιστορία της ανθρωπότητας, ωστόσο στις μέρες μας έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις σε παγκόσμιο επίπεδο. Η Ελλάδα λοιπόν δεν θα μπορούσε να αποτελεί εξαίρεση. Από την δεκαετία του 1990 που άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτες μεταναστευτικές ροές μεγάλης έντασης προς την χώρα και μέχρι τώρα, πολλοί μετανάστες την επιλέγουν ως τόπο προορισμού τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η ελληνική κοινωνία, που μέχρι τότε απαρτιζόταν κυρίως από άτομα ελληνικής ιθαγένειας, να μετατραπεί σε μια πολυπολιτισμική χώρα, όπου οι μετανάστες αποτελούν ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού της.

Λόγω λοιπόν της μεγάλης διάστασης του φαινομένου της μετανάστευσης προς την Ελλάδα, τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν πραγματοποιηθεί πολλές κοινωνιολογικές έρευνες που έχουν ως σκοπό την εις βάθος διερεύνησή του. Αυτό είχε ως συνέπεια την εξαγωγή γνώσεων πάνω σε αυτό που είναι πολύ σημαντικές, όπως η ένταση με την οποία πραγματοποιούνται οι μεταναστευτικές ροές προς την χώρα, οι συνθήκες διαβίωσης των μεταναστών, ο βαθμός ενσωμάτωσής τους στην κοινωνία κ.ά. Θεώρησα λοιπόν, όπως τόσοι άλλοι επιστήμονες, να ασχοληθώ κι εγώ με αυτό, ώστε να απαντήσω στα διάφορα ερωτήματα που με απασχολούσαν πάνω στο συγκεκριμένο θέμα. Έτσι, πραγματοποίησα πρώτα μια βιβλιογραφική έρευνα για να μάθω την επιστημονική συζήτηση γύρω από ζητήματα που αφορούν την μετανάστευση στην χώρα και έπειτα μια πρωτότυπη έρευνα ποιοτικού περιεχομένου που αφορά τους μετανάστες και την σχέση τους με την αγορά εργασίας.

Στην βιβλιογραφική έρευνα είχα ως σκοπό καταρχάς την εξεύρεση πληροφοριών σχετικά με τα χαρακτηριστικά των μεταναστών που διαμένουν μόνιμα

στην χώρα. Πιο συγκεκριμένα ήθελα να μάθω πληροφορίες σχετικά με τον αριθμό των μεταναστών, την αναλογία τους ανάμεσα στα δύο φύλα, από ποιες εθνικότητες κυρίως αποτελούνται, την ηλικία τους και το μορφωτικό τους επίπεδο. Επίσης, ήθελα να μάθω πληροφορίες σχετικά με την σχέση τους με την αγορά εργασίας, καθώς θα την διερευνούσα αργότερα στην πρωτότυπη έρευνα που πραγματοποίησα. Σκοπός μου ήταν δηλαδή να μάθω πληροφορίες σχετικά με τα επαγγέλματα που πραγματοποιούν στην χώρα, αν υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στην εθνικότητα ή το φύλο σχετικά με το επάγγελμα που έχουν, το καθεστώς εργασίας που απασχολούνται κατά κύριο λόγο, τις διαφορές που τυχόν παρουσιάζουν με τους έλληνες εργαζόμενους, αν τους επηρέασε η οικονομική κρίση του 2010 και αν ναι με ποιον τρόπο, και τέλος τις συνέπειες που είχε η εργασιακή τους δραστηριότητα όλα αυτά τα χρόνια στη χώρα.

Όσον αφορά την πρωτότυπη έρευνα που πραγματοποίησα, είχα ως σκοπό να διερευνήσω τη σχέση των μεταναστών με την αγορά εργασίας. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του 2014, με τους ερωτώμενους να είναι μετανάστες που διαμένουν και εργάζονται μόνιμα στην Αττική. Τα ερωτήματα της έρευνας ήταν τα ακόλουθα: Αντιμετωπίζουν οι μετανάστες προβλήματα στην αγορά εργασίας; Αν ναι ποιες εθνικότητες; Η δυσμενής θέση τους στην αγορά εργασίας (ιδιαίτερη απασχόληση, χαμηλοί μισθοί, χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, διακρίσεις κλπ.) ωθεί κάποιους από αυτούς στην ανεργία και στην υποαπασχόληση επειδή δεν έχουν άλλη εναλλακτική λύση; Αν εργάζονται το εισόδημά τους επαρκεί για να υποστηρίξουν τις οικογένειές τους, τις κοινότητές τους και την κοινωνία γενικότερα ή διαβιούν σε συνθήκες φτώχειας; Για τι είδους επαγγέλματα μιλάμε; Η απασχόλησή τους είναι συστηματική και σε ποιο βαθμό τους εξασφαλίζει επαρκές εισόδημα; Βρίσκονται σε διαρκή μετακίνηση και σε αναζήτηση εργασίας και εισοδήματος ή θα

μπορούσε να εξεταστεί η δυνατότητα δημιουργίας μίας κοινωνικής επιχείρησης;. Αντιμετωπίζουν ρατσισμό στην εργασία τους; Ποια είναι η γνώμη τους για τον ρόλο των μεταναστών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα; Ποια είναι η γνώμη τους για τον ρόλο του κράτους; Τους βοηθάει να ενταχθούν στην αγορά εργασίας ή τους δυσκολεύει;

Έτσι, με τα παραπάνω ερωτήματα στον νου μου, ξεκίνησα να ερευνώ το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα και την σχέση των μεταναστών με την αγορά εργασίας. Τα αποτελέσματα από την εργασία μου αυτή τα χώρισα σε δύο μέρη, με το πρώτο να αποτελείται από τρία κεφάλαια και το δεύτερο από τέσσερα.

Όσον αφορά το πρώτο μέρος, στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρονται διάφορα πράγματα που αφορούν το φαινόμενο της μετανάστευσης, ώστε ο αναγνώστης να αποσαφηνίσει έννοιες πάνω σε αυτό και να μάθει κάποιες από τις βασικές θεωρίες που έχουν ως τώρα προσπαθήσει να το ερμηνεύσουν. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται τα βασικά χαρακτηριστικά των μεταναστών που διαμένουν στην χώρα αλλά και μια σύντομη αναφορά στον τρόπο με τον οποίο η Ελλάδα μετατράπηκε μέσα σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα από χώρα αποστολής μεταναστών στο εξωτερικό σε χώρα υποδοχής. Στο τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται η σχέση των μεταναστών με την αγορά εργασίας, όπως σε ποια επαγγέλματα απασχολούνται, αν διαφέρουν ανάλογα με την εθνικότητα ή το φύλο τους, σε ποια σημεία διαφέρουν σε σχέση με τους έλληνες εργαζόμενους, τι συνέπειες είχε η εργασία τους στην χώρα και πώς τους επηρέασε η οικονομική κρίση του 2010.

Όσον αφορά το δεύτερο μέρος, στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται ο σχεδιασμός της ποιοτικής έρευνας σχετικά με τους μετανάστες και την αγορά εργασίας, όπως ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου, και πώς επιλέχθηκε το δείγμα. Στο δεύτερο

κεφάλαιο αναλύεται ο πώς διεξήχθη η έρευνα και τα προβλήματα που προέκυψαν κατά την διεξαγωγή της. Στο τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται πώς αναλύθηκαν οι πληροφορίες που συλλέχθηκαν από την έρευνα καθώς και τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν κατά την διαδικασία της ανάλυσης, ενώ στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας.

Τέλος, παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που προέκυψαν τόσο από τη βιβλιογραφική όσο και από την εμπειρική έρευνα, οι βιβλιογραφικές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν, αλλά και παραρτήματα που περιέχουν τους πίνακες και τα διαγράμματα που αναφέρθηκαν, καθώς και το ερωτηματολόγιο και ο οδηγός συνέντευξης της εμπειρικής έρευνας.

Μέρος Α: Το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα.

Κεφάλαιο 1. Βασικά στοιχεία, έννοιες και θεωρίες για την μετανάστευση.

1.1 Ορισμός και είδη μετανάστευσης.

Η μετανάστευση, λόγω της πολυπλοκότητας που τη χαρακτηρίζει, έχει δεχθεί πολλούς ορισμούς από διάφορους επιστήμονες ανά τον κόσμο. Ένας αρκετά διευρυμένος ορισμός που χρησιμοποιείται συχνά είναι αυτός που δίνει ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (Δ.Ο.Μ.) γιατί εκτός από τους οικονομικούς μετανάστες περιλαμβάνει όλες τις κατηγορίες ατόμων καθώς και τη μη εκούσια πολλές φορές μετακίνησή τους. Σύμφωνα με το Διεθνή Οργανισμό Μετανάστευσης¹, η μετανάστευση αποτελεί μία κίνηση, ανεξαρτήτως του μεγέθους ή της αιτίας της, η οποία πραγματοποιείται είτε μεμονωμένα από ένα άτομο είτε συλλογικά από μία ομάδα ατόμων. Αυτό μπορεί να συμβαίνει τόσο στο εσωτερικό μίας χώρας, όσο και από τη χώρα αυτή προς κάποια άλλη ή το αντίστροφο. Ένας άλλος ορισμός, πιο συγκεκριμένος, είναι αυτός που δίνει ο Γιώργος Ταπεινός² σύμφωνα με τον οποίο η μετανάστευση αποτελεί την μετακίνηση είτε ενός ατόμου είτε μίας ομάδας ατόμων από το μέρος γέννησής προς ένα άλλο άγνωστο, με αποτέλεσμα την εγκατάστασή σε αυτό. Όπως συμπεραίνουμε λοιπόν από τους δύο παραπάνω ορισμούς για την μετανάστευση, αν και υπάρχουν διαφορές μεταξύ τους, προκειμένου να έχουμε μετανάστευση είναι πάντα αναγκαία η κίνηση στον χώρο ατόμων ατομικά ή συλλογικά.

Η μετανάστευση, εξαιτίας του πολυδιάστατου χαρακτήρα της, μπορεί να διαχωριστεί σε διάφορες κατηγορίες. Κατά αυτό τον τρόπο, στην βιβλιογραφία

---

¹ <https://www.iom.int/cms/en/sites/iom/home/about-migration/key-migration-terms-1.html#Migration> (πρόσβαση 7/8/2014).

² Ταπεινός Γιώργος, *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες και ιστορία του πληθυσμού*, Παζήση, Αθήνα, 1993,σελ.251-256.

συναντάμε διάφορα είδη μετανάστευσης. Παρόλα αυτά, αυτό δεν σημαίνει ότι το ένα είδος αποκλείει το άλλο, αφού μπορούμε να έχουμε στην ίδια περίπτωση διαφορετικά ήδη μετανάστευσης ταυτόχρονα. Σύμφωνα με τον Τσαούση, η μετανάστευση χωρίζεται ανάλογα με κάποια κριτήρια³. Ας δούμε λοιπόν ποια είναι τα κυριότερα από αυτά και τα είδη μετανάστευσης που προκύπτουν όταν τα χρησιμοποιούμε ως βάση ταξινόμησης. Καταρχάς, με κριτήριο τον χώρο, η μετανάστευση ανάλογα με το αν συμβαίνει στο εσωτερικό μίας χώρας ή από μία χώρα σε κάποια άλλη, χωρίζεται σε εσωτερική και σε διεθνή. Την εσωτερική μετανάστευση την διακρίνουμε σε εκδημία, δηλαδή την αναχώρηση ατόμων προς άλλον τόπο κατοικίας στην ίδια χώρα, και σε εισδημία, δηλαδή την άφιξη ατόμων προς έναν τόπο κατοικίας στην ίδια χώρα. Την διεθνή με τη σειρά της την διακρίνουμε σε αποδημία, δηλαδή την αναχώρηση ατόμων προς άλλον τόπο κατοικίας του εξωτερικού, και σε μετοικία, δηλαδή την άφιξη ατόμων από το εξωτερικό προς έναν τόπο κατοικίας. Επίσης, με κριτήριο τον χρόνο, η μετανάστευση χωρίζεται σε προσωρινή και νόμιμη. Έτσι, με τον όρο «προσωρινή μετανάστευση» χαρακτηρίζεται η μετανάστευση όπου τα μετακινούμενα άτομα δεν επιθυμούν να παραμείνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην χώρα υποδοχής ενώ με τον όρο «μακροχρόνια μετανάστευση» χαρακτηρίζεται η περίπτωση όπου τα μετακινούμενα άτομα έχουν ως σκοπό την επί μακρόν παραμονή τους στην χώρα υποδοχής, με τον χρόνο παραμονής τους σε αυτή να είναι αβέβαιος. Στην Ελλάδα συγκεκριμένα, προσωρινή μετανάστευση θεωρείται η μετανάστευση που διαρκεί λιγότερο από ένα χρόνο και μόνιμη αυτή που διαρκεί για περισσότερο από ένα έτος⁴.

---

³ Τσαούσης Δ.Γ, *Κοινωνική Δημογραφία*, Gutenberg, Αθήνα, 2006, σελ.121-125.

⁴ Χλέτσος Μιχάλης, *Η πολιτική οικονομία της μετανάστευσης*, Εξάντας, Αθήνα, 2002, σελ.28.

Ακόμα, με κριτήριο την πρόθεση μετανάστευσης, η μετανάστευση χωρίζεται σε εκούσια και σε αναγκαστική. Εκούσια μετανάστευση έχουμε όταν το άτομο μεταναστεύει κατόπιν ελεύθερης επιλογής του ενώ αναγκαστική μετανάστευση έχουμε όταν το άτομο μεταναστεύει λόγω παραγόντων που το αναγκάζουν να το κάνει, όπως π.χ. άσχημες συνθήκες διαβίωσης. Τέλος, με κριτήριο τον αριθμό των ατόμων που μετακινούνται, η μετανάστευση χωρίζεται σε ανεξάρτητη και σε μαζική. Έτσι αν ο αριθμός των μετακινούμενων ατόμων είναι μικρός -δηλαδή είτε ένα άτομο μόνο του είτε μια μικρή ομάδα ατόμων- μιλάμε για ανεξάρτητη μετανάστευση ενώ όταν έχουμε μαζικές μετακινήσεις ατόμων μιλάμε για μαζική μετανάστευση. Βέβαια εκτός από τις βασικές κατηγορίες μετανάστευσης η μετανάστευση διακρίνεται και σε άλλες κατηγορίες, με τις πιο πολλές από αυτές να είναι πιο ειδικές και τα κριτήρια από τα οποία προκύπτουν πολύ συγκεκριμένα, οπότε δεν έχει ιδιαίτερη σημασία να τις αναφέρουμε, π.χ. η ηπειρωτική και η υπερπόντια μετανάστευση⁵ ή η ενδοηπειρωτική και η διηπειρωτική μετανάστευση⁶.

Πάντως αν και η κατηγοριοποίηση της μετανάστευσης και ο διαχωρισμός της σε είδη έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία, επιστήμονες όπως ο Cohen⁷ και ο King⁸ θεωρούν ότι αυτό δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Κατά την γνώμη τους απλά οδηγούμαστε σε διχοτομήσεις, οι οποίες στην πράξη δεν έχουν κάποια σημασία. Ένας μετανάστης μπορεί να ταλαντεύεται ανάμεσα στα διάφορα είδη μετανάστευσης χωρίς να υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ τους. Για παράδειγμα κάποιος που μεταναστεύει από μία χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε κάποια άλλη μέσα στην

---

⁵ Βλ. Μπάγκαβος Χρήστος, Παπαδοπούλου Δέσποινα, *Μεταναστευτικές τάσεις και ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, σειρά μελέτες 15, εκδόσεις ΙΝΕ/ΓΣΣΕ, Αθήνα, 2003, σελ. 6.

⁶ Βλ. Μουσούρου Λουκία, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Gutenberg, Αθήνα, 1991, σελ.25

⁷ Cohen 1996, Introduction, in Cohen, R. (ed.) *Theories of migration*. Cheltenham: Elgar Edward, xi-xvii, σελ. xi-xiv.

⁸ King, *Geography and migration studies: Retrospect and prospect*, *Population, space and place*, 18(2): 134-153, 2012 σελ.135-138.

επικράτειά της, μπορεί να θεωρηθεί ότι πραγματοποιεί εσωτερική μετανάστευση (στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ένωσης) ή εξωτερική μετανάστευση από την μία χώρα στην άλλη.

1.2 Αιτίες που επηρεάζουν την μετανάστευση.

Οι άνθρωποι μεταναστεύουν για διάφορους λόγους και παίρνουν αυτή την απόφαση με κριτήριο πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες. Σύμφωνα με τους Bodvarson και Van Den Berg, υπάρχουν από την μία πλευρά οι παράγοντες οι οποίοι ωθούν τα άτομα να μεταναστεύσουν και από την άλλη εκείνοι οι οποίοι τα εμποδίζουν και τα αναγκάζουν να παραμείνουν στον τόπο τους⁹. Πιο αναλυτικά, τους διακρίνουν σε τέσσερις κατηγορίες. Η πρώτη είναι οι αρνητικοί παράγοντες που ωθούν τα άτομα να αφήσουν τον τόπο τους, π.χ. φτώχεια, η δεύτερη είναι οι θετικοί παράγοντες που τα ελκύουν σε κάποια χώρα που επιθυμούν να μεταναστεύσουν, π.χ. υψηλοί μισθοί, η τρίτη είναι οι θετικοί παράγοντες που κάνουν τα άτομα να θέλουν να παραμείνουν στον τόπο τους π.χ. οικογένεια και η τέταρτη οι αρνητικοί παράγοντες που κάνουν τα άτομα να μείνουν μακριά από κάποια ξένη χώρα π.χ. θρησκευτική καταπίεση. Έτσι, όταν οι παράγοντες που ανήκουν στην πρώτη και τη δεύτερη κατηγορία υπερισχύουν σε σχέση με εκείνους που ανήκουν στη τρίτη και την τέταρτη, τότε τα άτομα είναι αρκετά πιθανό να μεταναστεύσουν, ενώ όταν συμβαίνει το αντίθετο τα άτομα είναι πιο πιθανό να παραμείνουν στον τόπο τους.

Ας δούμε όμως συγκεκριμένα τις σημαντικότερες αιτίες που οι άνθρωποι αποφασίζουν να μεταναστεύσουν. Η βασική αιτία που οι άνθρωποι μεταναστεύουν είναι η επιθυμία τους να μετακινηθούν σε κάποιον άλλον τόπο όπου θα μπορέσουν να έχουν μεγαλύτερο οικονομικό όφελος. Αυτό το έχουν δείξει πολλές έρευνες και

---

⁹ Bodvarson Orn B & Van Den Berg Hendrik, *The Economics Of Migration: Theory and Policy*, Springer, σελ. 6-8.

εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί κατά καιρούς, με τους οικονομικούς μετανάστες να είναι υπεύθυνοι για τις περισσότερες μεταναστεύσεις ατόμων, ακολουθώντας όσοι μεταναστεύουν με σκοπό την οικογενειακή επανένωση και οι αιτούντες άσυλο¹⁰. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι οι πιο πολλές θεωρίες για την μετανάστευση προσπαθούν να την ερμηνεύσουν με βάση οικονομικά κριτήρια. Πέρα λοιπόν από τους οικογενειακούς παράγοντες κυρίως, αλλά και την οικογενειακή επανένωση μετέπειτα, υπάρχει μία πληθώρα λόγων για τους οποίους ένα άτομο αποφασίζει να μεταναστεύσει. Αυτοί μπορεί να είναι πολιτικοί, θρησκευτικοί, περιβαλλοντικοί, πληθυσμιακοί, κοινωνικοί κ.λπ. Βλέπουμε δηλαδή κι εδώ τον σύνθετο χαρακτήρα του μεταναστευτικού φαινομένου και την εξαιρετική δυσκολία που παρουσιάζει στην προσπάθεια προσέγγισής του.

1.3 Διαφορά μεταξύ μεταναστών και προσφύγων.

Η αποσαφήνιση σχετικά με το ποια άτομα αποτελούν μετανάστες και ποια πρόσφυγες είναι πολλή σημαντική. Αυτό συμβαίνει επειδή αν και οι δύο παρουσιάζουν ως κοινό τους χαρακτηριστικό την μετακίνηση από μία χώρα σε μία άλλη, έχουν μία έντονη διαφορά μεταξύ τους. Αυτή έγκειται στο γεγονός ότι οι μετανάστες μετακινούνται για την βελτίωση των συνθηκών της ζωής τους και πάντα με δική τους απόφαση. Αντίθετα, οι πρόσφυγες αφήνουν την χώρα τους σε κατάσταση φυγής, φοβούμενοι ακόμα και για την ίδια τους τη ζωή. Έτσι, όσοι δεν εγκαταλείπουν την χώρα τους λόγω δίωξης αλλά για οικονομικούς λόγους θεωρούνται οικονομικοί μετανάστες και όχι πρόσφυγες¹¹.

Ήδη από τη σύμβαση της Γενεύης του 1951, για να θεωρείται κάποιος πρόσφυγας και όχι μετανάστης, πρέπει να διαθέτει κάποια συγκεκριμένα

---

¹⁰ Πουλοπούλου Ήρα Έμκε, Η μεταναστευτική πρόκληση, Παπαζήση, Αθήνα, 2007, σελ.246

¹¹ Υπάτη Αρμοστεία ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, 1993, σελ.20.

χαρακτηριστικά. Σύμφωνα λοιπόν με αυτή¹², πρόσφυγας είναι αυτός που εξαιτίας πραγματικού φόβου δίωξής του για μία πληθώρα λόγων, όπως εθνικότητα, πολιτικές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις, βρίσκεται εκτός της χώρας υπηκοότητάς του και δεν επιθυμεί ή δεν έχει τη δυνατότητα λόγω φόβου να επιστρέψει σε αυτή. Είναι εμφανές λοιπόν ότι οι πρόσφυγες αποτελούν μία ειδική περίπτωση για τις χώρες υποδοχής τους, αφού δεν εισέρχονται σε αυτές με σκοπό την εργασία ή την οικογενειακή επανένωση όπως οι μετανάστες αλλά επειδή ουσιαστικά δεν έχουν άλλη επιλογή. Οι χώρες στις οποίες βρίσκουν καταφύγιο οι πρόσφυγες είναι συνήθως γειτονικές αλλά αν υπάρξει κάποιο πρόβλημα διεθνείς οργανισμοί, όπως π.χ. η ύπατη αρμοστέα του Ο.Η.Ε. για τους πρόσφυγες, φροντίζουν για την αποστολή τους σε άλλες¹³.

Η έννοια του πρόσφυγα τέλος δεν θα πρέπει να συγχέεται με αυτή του περιβαλλοντικού πρόσφυγα, που αποτελεί κάτι διαφορετικό¹⁴. Περιβαλλοντικός πρόσφυγας είναι εκείνος που δεν μπορεί πλέον να ζει με ασφάλεια στη χώρα του εξαιτίας των κλιματολογικών συνθηκών που επικρατούν εκεί, όπως π.χ. ξηρασία, ερημοποίηση ή πλημμύρες. Είναι καίριο λοιπόν να γνωρίζουμε την διαφορά μεταξύ πρόσφυγα και περιβαλλοντικού πρόσφυγα, αφού με το φαινόμενο της κλιματικής αλλαγής οι περιβαλλοντικοί πρόσφυγες αναμένεται να αυξηθούν στο μέλλον. Τέλος, δεν πρέπει επίσης να συγχέεται η έννοια του πρόσφυγα και με εκείνη του αιτούντα άσυλο. Οι αιτούντες άσυλο είναι πρόσφυγες μόνο εν δυνάμει. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για άτομα που ενώ έχουν υποβάλει την αίτησή τους προκειμένου να χαρακτηριστούν ως πρόσφυγες, η αναγνώρισή τους από την κυβέρνηση της εκάστοτε

---

¹² Γραφείο του Υπάτου Αρμοστή των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες, 1979/1989, σελ.13-31 (Άρθρο 1Α2).

¹³ Castles Stephen και Miller Mark J, *The age of migration*, Creative Pint and Design(Wales), 2003, σελ.103

¹⁴ Myers Norman, Environmental refugees in a globally warmed world, *BioScience*, Vol.43,No.11, Δεκέμβριος 1993, σελ. 752-761.

χώρας εκκρεμεί ακόμα. Παρόλα αυτά τους αναγνωρίζονται από το διεθνές δίκαιο το δικαίωμα για προστασία., όπως συμβαίνει δηλαδή και με τους πρόσφυγες¹⁵.

1.4 Σύγχρονες Θεωρίες για την Μετανάστευση.

Το φαινόμενο της μετανάστευσης έχει απασχολήσει εδώ και δεκαετίες την επιστημονική κοινότητα ανά τον κόσμο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ανάδυση πολλών θεωριών γύρω από αυτό, με την κάθε μία να το προσεγγίζει διαφορετικά, προτείνοντας μία άλλη ερμηνεία του. Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιαστούν κάποιες από τις πιο σημαντικές θεωρίες για την μετανάστευση, ώστε να αναλυθεί το περιεχόμενό τους και να διασαφηνιστεί το θεωρητικό τους πλαίσιο. Ας δούμε λοιπόν ποιες είναι αυτές και τα βασικά σημεία της κάθε μίας τους.

Η νεοκλασική θεωρία προσεγγίζει την μετανάστευση με βάση οικονομικά κριτήρια κόστους και οφέλους. Για αυτό και θεωρεί ότι οι άνθρωποι επιλέγουν να μεταναστεύσουν κυρίως για οικονομικούς λόγους, προσπαθώντας να ανεβάσουν το οικονομικό τους επίπεδο¹⁶. Στα πλαίσια αυτής της θεωρίας διακρίνουμε δύο επίπεδα ανάλυσης, που είναι το μακρο-επίπεδο ανάλυσης και το μικρο-επίπεδο ανάλυσης¹⁷. Στο μακρο-επίπεδο ανάλυσης έχουμε ως βασικό σημείο τη διαφορά μεταξύ των μισθών ανάμεσα στη χώρα προέλευσης (χαμηλοί μισθοί) και τη χώρα υποδοχής του μετανάστη (υψηλοί μισθοί). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την μετανάστευση εργαζομένων σε διεθνές επίπεδο, από τις χώρες με πιο χαμηλούς μισθούς στις χώρες με πιο υψηλούς μισθούς. Στο μικρο-επίπεδο ανάλυσης, έχουμε ως βασικό σημείο τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης στην χώρα υποδοχής, με τους μετανάστες να

¹⁵ <http://www.amnesty.org.gr/refugeesfaq> (πρόσβαση 6/8/2014).

¹⁶ Todaro Michael και Smith Steven, *Economic Development*, Addison Wesley, Boston, 2006, σελ. 342.

¹⁷ Τριανταφυλλίδου Άννα και Μαρούκης Θάνος (επιμέλεια), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Κριτική ΑΕ, 2010, σελ.32-35.

μεταναστεύουν στις χώρες όπου έχουν τη δυνατότητα να απασχοληθούν σε εργασίες που η επαγγελματική τους κατάρτιση θα τους επιφέρει τα υψηλότερα κέρδη. Έτσι, σύμφωνα με τα δυο επίπεδα ανάλυσης, όσο πιο μεγάλη διαφορά παρατηρείται στους μισθούς και στην απασχόληση, τόσο περισσότερο αυξάνεται και η μετανάστευση από τη μία χώρα στην άλλη.

Πάντως, αν και η νεοκλασική θεωρία επηρέασε βαθύτατα την προσέγγιση του φαινομένου της μετανάστευσης, πλέον θεωρείται ότι δεν μπορεί να δώσει μία ολοκληρωμένη ερμηνεία για αυτό. Αυτό σύμφωνα με τον Arango συμβαίνει επειδή δεν μπορεί να εξηγήσει γιατί ενώ υπάρχει σημαντική διαφορά στους μισθούς ανάμεσα στις διάφορες χώρες μεταναστεύουν σχετικά λίγα άτομα αλλά και γιατί ενώ υπάρχουν έντονες διαφορές στην εισροή και την εκροή μεταναστών ανάμεσα στις χώρες με την ίδια διάρθρωση¹⁸. Παρόλα αυτά παραμένει μία πολύ σημαντική θεωρία για την μετανάστευση, αν και θεωρείται σχετικά μονοδιάστατη και ντετερμινιστική στο σύνολό της.

Μία άλλη σημαντική θεωρία για την μετανάστευση είναι η θεωρία των δικτύων. Αυτή η θεωρία σε αντίθεση με την νεοκλασική δεν επικεντρώνεται στα άτομα αλλά στα δίκτυα που εκείνα δημιουργούν. Αυτό συμβαίνει επειδή θεωρεί ότι αυτά ευθύνονται κυρίως για την μετανάστευση που πραγματοποιείται στην σύγχρονη εποχή και όχι τα ίδια τα άτομα καθαυτά. Ως δίκτυα συγκεκριμένα εννοούμε τους φιλικούς δεσμούς που δημιουργούν οι μετανάστες, οι πρώην μετανάστες αλλά και οι μη μετανάστες μεταξύ τους. Αυτοί οι δεσμοί λειτουργούν κατά κάποιο τρόπο ως ένα ανθρώπινο κεφάλαιο στα μέρη όπου εξαπλώνονται οι μετανάστες και ενημερώνουν

---

¹⁸ Arango Joaquin, Theories of international migration. In D. Joly (ed.), *International migration and the new millennium*, Aldershot: Ashgate, 15-36, 2004, σελ. 19-20.

όσους θέλουν να μεταναστεύσουν με θέματα σχετικά με την μετανάστευση, προκαλώντας με αυτόν τον τρόπο την μετακίνησή τους¹⁹.

Όταν η ανάπτυξη των δικτύων αυτών γίνει αρκετά έντονη, επιφέρει κάποια πολύ σημαντικά αποτελέσματα²⁰. Καταρχάς, συμβάλλει στη διατήρηση και συνέχεια της μετανάστευσης, ακόμα και όταν η αρχική αιτία της μετακίνησης εξασθενεί, όπως για παράδειγμα οι περιπτώσεις συνένωσης της οικογένειας. Ακόμα, διευκολύνει την είσοδο και την εγκατάσταση των αλλοδαπών στην χώρα υποδοχής, την οικονομική και κοινωνική τους ένταξη, την απασχολησιμότητά τους, και βοηθάει τη σύσταση εθελοντικών οργανώσεων που ασχολούνται με τα μεταναστευτικά ζητήματα. Επίσης, σημαντικό είναι και το γεγονός ότι τα δίκτυα αυτά εξασφαλίζουν την διατήρηση του μεταναστευτικού φαινομένου, με τα άτομα που αποκτούν μέσα από τη δράση τους το ανάλογο κοινωνικό κεφάλαιο να αυξάνουν την πιθανότητα να μεταναστεύσουν. Τέλος, ελαττώνουν τους κινδύνους που προκύπτουν από την μετανάστευση και παράλληλα μειώνουν και το κόστος της. Τα δίκτυα όμως δεν μπορούν να αναπτύσσονται επ' άπειρον και αναπόφευκτα κάποια στιγμή αποδιοργανώνονται και χάνουν την δύναμή τους. Έτσι, όταν αναπτυχθούν σε μεγάλο βαθμό η μετανάστευση μειώνεται γιατί όσα άτομα ήθελαν να μεταναστεύσουν το έχουν στο σύνολό τους πραγματοποιήσει.

Άλλη σημαντική θεωρία για τη μετανάστευση είναι αυτή των νέων οικονομικών της μετανάστευσης, η οποία απομακρύνεται κι αυτή όπως η θεωρία των δικτύων την ατομικιστική αντίληψη της νεοκλασικής θεωρίας και στρέφει το ενδιαφέρον της στα νοικοκυριά, δηλαδή τα άτομα που ζουν μαζί και αποτελούν μια

---

¹⁹ Massey Douglas, Arango Joaquin, Hugo Graeme, Kouaouci Ali, Pellegrino Adela, Taylor Edward, *Worlds in motion: Understanding International Migration at the end of the millennium*, Clarendon Press, Oxford, 1998, σελ. 42-43.

²⁰ Ο.π., *Η μεταναστευτική πρόκληση*, σελ.145-146

οικονομικοκοινωνική ομάδα. Τα βασικά σημεία αυτής της θεωρίας είναι ότι οι άνθρωποι δεν αποφασίζουν ατομικά να μεταναστεύσουν αλλά παίρνουν αυτή την απόφαση μέσα στα πλαίσια του νοικοκυριού και ότι εκτός από την διαφορά στους μισθούς υπάρχουν και άλλα κίνητρα για την μετανάστευση όπως η μείωση ρίσκων²¹. Η κριτική που ασκείται σε αυτή την θεωρία είναι ότι εξηγεί την μετανάστευση μόνο σε φτωχές και περιοχές, ότι δεν μπορεί να υπάρχει πάντα κοινή συμφωνία μεταξύ των μελών ενός νοικοκυριού ώστε να οδηγούνται αυτά σε κοινές αποφάσεις για την μετανάστευση ενός ή περισσότερων μελών και ότι δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην περίπτωση όπου μεταναστεύουν όλα τα μέλη ενός νοικοκυριού²².

Εκτός από αυτές τις θεωρίες σημαντικές θεωρούνται και αυτές που ανήκουν στις λεγόμενες «ιστορικές και θεσμικές προσεγγίσεις» της μετανάστευσης. Από αυτές ξεχωρίζουν οι θεωρίες της διττής ή κατατεταγμένης αγοράς εργασίας και η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων. Το κοινό στοιχείο που συνδέει τις θεωρίες που προσεγγίζουν την μετανάστευση ιστορικά και θεσμικά, είναι ότι θεωρούν την μετανάστευση ως αποτέλεσμα ιστορικά και θεσμικά διαμορφωμένων δυνάμεων, οι οποίες διευρύνουν και εντείνουν τον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα της οικονομίας μέσα στα πλαίσια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος²³.

Η θεωρία της διττής ή κατατεταγμένης αγοράς εργασίας βασίζεται πάνω στην διαίρεση της αγοράς εργασίας σε δύο μέρη. Όπως υποστηρίζουν ο Doeringer και ο Piore, η αγορά στις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες χωρίζεται σε έναν

---

²¹ Massey Douglas, Arango Joaquin, Hugo Graeme, Kouaouci Ali, Pellegrino Adela, Taylor Edward, *Worlds in motion: Understanding International Migration at the end of the millennium*, Clarendon Press, Oxford, 1998, σελ. 21.

²² Ο.π., *Theories of international migration*, σελ. 23.

²³ Morawska Ewa, Historical- Structural models of international migration, in Martiniello, M. and Rath, J. (eds.) *An Introduction to International Migration Studies*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 55-75., 2012, σελ. 55.

πρωταρχικό και σε ένα δευτερεύοντα τομέα. Στον πρωταρχικό τομέα διακρίνουμε τις «καλές δουλειές», οι οποίες παρέχουν υψηλούς μισθούς και εργασιακή ασφάλεια στους εργαζομένους ενώ στον δευτερεύοντα διακρίνουμε τις «κακές δουλειές», οι οποίες παρέχουν χαμηλούς μισθούς και θεωρούνται υποδεέστερες σε σχέση με αυτές στον πρωταρχικό τομέα²⁴. Ορμώμενη από αυτή την ιδέα, η θεωρία της διττής ή κατατετημημένης αγοράς εργασίας, θεωρεί ότι οι μετανάστες οδηγούνται στα εδάφη άλλων αναπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών προκειμένου να δουλέψουν στον «δευτερεύοντα» τομέα εργασίας, όπου οι γηγενείς κάτοικοι αποφεύγουν να εργαστούν αναζητώντας εργασία κυρίως εργασία στον πρωταρχικό τομέα²⁵.

Η θεωρία των παγκόσμιων συστημάτων υποστηρίζει ότι η μετανάστευση προκύπτει ως φυσική συνέπεια της ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Υποστηρίζει ότι καθιέρωση του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής έχει χωρίσει τις χώρες ανάλογα με τον βαθμό στον οποίο τον έχουν ενστερνιστεί. Πιο αναλυτικά, διακρίνονται στις κεντρικά καπιταλιστικές, στις ημι-περιφερειακές, τις περιφερειακές και εκείνες που είναι απομονωμένες και δεν βρίσκονται εντός του καπιταλιστικού συστήματος. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την μετακίνηση κεφαλαίου από τις περιφερειακές στις κύριες καπιταλιστικές χώρες και οι μετανάστες ακολουθώντας το κεφάλαιο να μεταναστεύουν σε αυτές²⁶.

Όπως και οι άλλες θεωρίες που αναφέρθηκαν, έτσι και οι θεωρίες που ανήκουν στις ιστορικές και θεσμικές προσεγγίσεις, έχουν υποστεί έντονη κριτική. Το βασικό

---

²⁴ Bulow Jeremy and Summers Lawrence, *A theory of dual labor markets with application to industrial policy, discrimination, and Keynesian unemployment*, NBER Working Paper No. 1666, The national bureau of economic research, σελ.6. <http://www.nber.org/papers/w1666.pdf>

²⁵ Ο.π., *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, σελ.38-42.

²⁶ Hein de Haas, *Migration and development: A theoretical perspective*, International Migration Institute, Working papers, paper 9, 2008, σελ. 7. <http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/wp/WP9%20Migration%20and%20development%20theory%20HdH.pdf>

τους ελάττωμα που τονίζεται από πολλούς είναι το γεγονός ότι εκλαμβάνουν τους μετανάστες ως υποχείρια των καπιταλιστικών δυνάμεων, παραμερίζοντας την προσωπική τους βούληση στην απόφαση να μεταναστεύσουν Έτσι, διέπονται σε μεγάλο βαθμό από ντετερμινισμό, αφού η μεταναστευτική κίνηση ως αποτέλεσμα ευρύτερων συστημικών διαδικασιών²⁷. Παρόλα αυτά, αποτελούν ευρύτατα διαδεδομένες θεωρίες σχετικά με την επανάσταση και έχουν επηρεάσει έντονα την επιστημονική σκέψη πάνω σε αυτό το ζήτημα.

Αυτές είναι κάποιες από τις πιο σημαντικές θεωρίες που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς για την μετανάστευση. Στην διεθνή βιβλιογραφία όμως υπάρχει ένα πλήθος από διαφορετικές θεωρίες, με την κάθε μία από αυτές να την προσεγγίζει με τον δικό της τρόπο. Κατά αυτό τον τρόπο υπάρχουν η φεμινιστική προσέγγιση, η κοινωνιολογική προσέγγιση, οι θεωρίες του μεταναστευτικού μετασχηματισμού, οι αριστερές κοινωνικο-οικονομικές προσεγγίσεις κ.λπ. Όπως είναι αναμενόμενο, δεν ήταν δυνατόν να παρουσιαστούν όλες εξαιτίας του όγκου τους. Παρόλα αυτά, ελπίζω όσες παρουσιάστηκαν να ήταν αρκετές για να δείξουν την πολυπλοκότητα του μεταναστευτικού φαινομένου και κάποιους από τους τρόπους που η επιστημονική κοινότητα έχει προσπαθήσει να το ερμηνεύσει.

---

²⁷ Ο.π., *Theories of international migration*, σελ. 19-20.

Κεφάλαιο 2. Τα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα.

2.1 Η διαχρονική εξέλιξη της μετανάστευσης στην Ελλάδα.

Η Ελλάδα από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του 1970, αποτέλεσε μία χώρα αποστολής μεταναστών σε χώρες του εξωτερικού. Από το 1900 και μέχρι το 1940, οι Έλληνες μετανάστευσαν μαζικά κυρίως προς τις Η.Π.Α, μια χώρα που ακόμα και σήμερα έχει μεγάλες ελληνικές κοινότητες σε πολλές πόλεις, ενώ παρατηρήθηκαν και μεταναστευτικές ροές και προς άλλες υπερπόντιες χώρες, τον Καναδά, την Κούβα, την Βραζιλία, την Αυστρία και την Νοτιοαφρικάνικη Ένωση. Επίσης, αρκετοί μετανάστες μεταξύ του 1900 και 1924 μετανάστευσαν και προς χώρες της Μεσογείου. Επίσης, από το 1955 εμφανίζονται και μεγάλες μεταναστευτικές ροές προς την Γερμανία, η οποία κορυφώνεται από το 1960 και μέχρι το 1974, με το 60% των Ελλήνων μεταναστών της περιόδου αυτής να εγκαθίστανται εκεί²⁸. Αυτό συνέβαινε εξαιτίας της έντονης έλλειψης ανάπτυξης που παρουσίαζε η Ελλάδα εκείνη την περίοδο, που όχι μόνο ανάγκαζε πολλούς Έλληνες να επιλέξουν το δρόμο της μετανάστευσης προς το εξωτερικό, αλλά και αδυνατούσε να προσελκύσει και οικονομικούς μετανάστες από άλλες χώρες²⁹.

Αυτή η κατάσταση από τη δεκαετία του 1980 και μετά άλλαξε δραματικά και είχε ως αποτέλεσμα μέσα σε ένα σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, η Ελλάδα να μετατραπεί από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών. Οι δεκαετίες του 1980 και του 1990 αποτέλεσαν δηλαδή μία μεταβατική περίοδο για τη χώρα. Έτσι, κατά αυτές τις δύο δεκαετίες, είχαμε εκτός από την παλιννόστηση των ομογενών και των πολιτικών προσφύγων που είχαν καταφύγει στις χώρες του πρώην ανατολικού

---

²⁸ Λιανός Π. Θεόδωρος και Καβουνίδη Τζέννιφερ, *Μεταναστευτικά ρεύματα στην Ελλάδα κατά τον 20^ο αιώνα*, Κέντρο προγραμματισμού και οικονομικών ερευνών, Μελέτες 72, Αθήνα, 2012, σελ 27-32 και 67-74.

²⁹ Καλοφωλιάς Κωνσταντίνος, *Το μεταναστευτικό ζήτημα στη Μεσόγειο*, Αθήνα, Εκδόσεις Μιχάλη Σιδέρη, 2011, σελ.33.

μπλοκ, την είσοδο στην χώρα ενός μεγάλου αριθμού μεταναστών από την Ασία, την Αφρική και την ανατολική Ευρώπη, ιδιαίτερα από την Αλβανία, λόγω των πολλών κρίσεων που την ταλάνιζαν εκείνη την περίοδο³⁰. Η εκτεταμένη είσοδος μεταναστών θα συνεχιστεί ακόμα πιο έντονα από τη δεκαετία του 2000 και ύστερα. Πλέον, εισέρχονται στην Ελλάδα χιλιάδες μετανάστες κάθε χρόνο. Σύμφωνα με την Frontex, μόνο την πενταετία από το 2003 και μέχρι το 2008, εισήλθαν στη χώρα 384.609 μετανάστες³¹, ένα γεγονός που δείχνει το μεγάλο μέγεθος του μεταναστευτικού φαινομένου.

Όμως εκτός από χώρα υποδοχής η Ελλάδα αποτελεί και χώρα διέλευσης μεταναστών. Η στρατηγική της θέση ως μονοπάτι προς την καρδιά της Ευρώπης, δημιουργεί πολλά προβλήματα, καθώς μετανάστες και πρόσφυγες από την Αφρική, την Ασία και την Μέση Ανατολή, επιχειρούν να εισέλθουν με παράνομο τρόπο στις αναπτυγμένες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ακόμη, πολύ σημαντικός παράγοντας σε αυτό το ζήτημα αποτελεί και η εφαρμογή του κανονισμού Δουβλίνο II³², ο οποίος δίνει τη δυνατότητα στους πρόσφυγες να ζητούν άσυλο από την ευρωπαϊκή χώρα που αποτελεί την «πύλη εισόδου» τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και αν ζητήσουν άσυλο σε κάποια άλλη ευρωπαϊκή χώρα στη συνέχεια, είναι αναγκασμένοι να επιστρέψουν στην χώρα που αποτέλεσε την πύλη εισόδου τους. Αυτό σημαίνει ότι πολλοί πρόσφυγες ξαναγυρνούν στην Ελλάδα λόγω του γεγονότος ότι αποτέλεσε την πύλη εισόδου τους στην Ευρωπαϊκή Ένωση, συμβάλλοντας αρνητικά στο ήδη σημαντικό πρόβλημα της παράνομης εισόδου πολλών μεταναστών. Μόνο το 2012 συνελήφθησαν 76.878 υπήκοοι τρίτων χωρών από τις αστυνομικές και λιμενικές

---

³⁰ Καβουνίδη Τζένη, Κόντης Αντώνης, Λιανός Θεόδωρος, Φακιολάς Ρωσσέτος, *Μετανάστευση στην Ελλάδα* (Τόμος Α), Εκδόσεις ΙΜΕΠΟ, Αθήνα, 2008, σελ.13-14.

³¹ Μωυσίδης Αντώνης και Παπαδοπούλου Δέσποινα, *Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: Εργασία, εκπαίδευση, ταυτότητες*, Κριτική, Αθήνα, 2011, σελ.65.

³² Βλ. Ε.Μ.ΜΕ.ΔΙΑ, Μετανάστευσης επίκαιρα, Τεύχος 1, Μάρτιος 2011, σελ.3

αρχές για παράνομη είσοδο και παραμονή στη χώρα³³ ενώ σύμφωνα με το λιμενικό σώμα κατά το πρώτο τετράμηνο του 2014 έχει παρουσιαστεί αύξηση της παράνομης εισόδου μεταναστών, έχοντας πραγματοποιηθεί ήδη 4.364 συλλήψεις³⁴.

2.2 Μέγεθος του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα.

Η μετατροπή της Ελλάδας από χώρα αποστολής μεταναστών σε χώρα υποδοχής, είχε ως αποτέλεσμα την είσοδο χιλιάδων μεταναστών στο εσωτερικό της. Πλέον, οι μετανάστες αποτελούν ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού της χώρας, σε αντίθεση με την περίοδο πριν την δεκαετία του 1980 που ήταν ελάχιστοι. Αν παρατηρήσουμε τον πίνακα 1, στον οποίο αναγράφεται ο πληθυσμός των μεταναστών από το μέσο του περασμένου αιώνα και μέχρι σήμερα, σύμφωνα με τις απογραφές από το 1951 έως το 2011, θα φανεί έντονα η αύξηση του αριθμού τους την τελευταία δεκαετία.

Πίνακας 1.Αριθμός αλλοδαπών που διαμένουν στην Ελλάδα ανά δεκαετία,1951-2011.

Έτος απογραφής	Αριθμός αλλοδαπών
1951	30.571
1961	54.736
1971	92.568
1981	171.424
1991	167.276
2001	797.093

³³ Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης, *Ετήσια Έκθεση Πολιτικής 2012*, 2012, σελ. 52.

³⁴ <http://www.onlycy.com/index.php/kyria-themata/item/2798-megaliteri-i-isroi-paranomou-metanaston-stin-ellada-to-2014> (πρόσβαση 10/09/2014).

Πηγή: ΕΣΥΕ, Διεύθυνση πληθυσμού.

Όπως διαπιστώνουμε, μέχρι και το 1971 οι αλλοδαποί που κατοικούσαν στην χώρα ήταν ελάχιστοι και δεν ξεπερνούσαν τα 100.000 άτομα, τις επόμενες δύο δεκαετίες ανεβαίνουν ελάχιστα σε αριθμό και φτάνουν το 1991 τα 167.276 άτομα, ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 ο αριθμός τους πολλαπλασιάζεται, με την απογραφή του 2001 να τους εκτιμά στα 797.093 άτομα και εκείνη του 2011 στα 911.929 άτομα, δηλαδή σχεδόν κοντά στο ένα εκατομμύριο. Πλέον, οι αλλοδαποί αποτελούν σχεδόν το 10% του πληθυσμού της Ελλάδας, γεγονός που δείχνει την έκταση της μετανάστευσης προς αυτή, αφού μέχρι και το 1971 οι μετανάστες αποτελούσαν μόνο το 1% του πληθυσμού. Όπως καταλαβαίνουμε η μετανάστευση στην Ελλάδα αποτελεί στην εποχή μας ένα μακρόχρονο φαινόμενο και οι μετανάστες ένα σημαντικό μέρος της ελληνικής κοινωνίας.

Άλλη μία έγκυρη πηγή για να διαπιστώσουμε τον αριθμό των μεταναστών που διαμένουν στη χώρα τα τελευταία χρόνια εκτός από τις απογραφές, είναι και τα στοιχεία από τις έγκυρες άδειες διαμονής, τα οποία εκδίδει το Υπουργείο Προστασίας του πολίτη, δηλαδή το πρώην Υπουργείο Εσωτερικών. Στον πίνακα 2, βλέπουμε τις έγκυρες άδειες διαμονής ανά έτος, από το 2004 και μέχρι το 2011, όπως αυτές καταγράφονται κάθε πρώτη του Δεκεμβρίου κάθε έτους.

Πίνακας 2. Έγκυρες άδειες διαμονής 2004-2011.

Έτος	Έγκυρες άδειες διαμονής
2004	380.692
2005	432.030
2006	540.839
2007	585.585
2008	589.796
2009	602.797
2010	553.916
2011	447.658

Πηγή: Υπουργείο εσωτερικών. Βάση έγκυρων αδειών διαμονής.

Όπως καταλαβαίνουμε από την παρατήρησή του, οι περισσότερες έγκυρες άδειες παραμονής εκδόθηκαν το έτος 2009 ενώ οι λιγότερες το έτος 2004. Ακόμα, διαπιστώνουμε ότι από το 2004 οι έγκυρες άδειες παραμονής των μεταναστών συνεχώς αυξάνονταν, φτάνοντας το 2009 σχεδόν σε διπλάσιο αριθμό, ενώ μέσα σε δύο μόλις χρόνια, δηλαδή στο 2010 και το 2011 μειώθηκαν και πάλι αρκετά. Η μείωση των αδειών παραμονής από το 2009 και έπειτα οφείλεται μάλλον στην οικονομική κρίση, η οποία έχει επηρεάσει βαθύτατα τη χώρα. Παρόλα αυτά, δεν σημαίνει ότι όλοι οι μετανάστες που δεν ανανέωσαν την άδεια παραμονής τους έφυγαν από την χώρα, καθώς πολλοί από αυτούς μάλλον έχασαν την άδεια παραμονής εξαιτίας της ανεργίας και των υψηλών κοινωνικών πληρωμών. Άλλωστε, όπως είδαμε και από τα στοιχεία της απογραφής του 2011, οι μετανάστες που κατοικούν μόνιμα στη χώρα είναι πολύ περισσότεροι.

Όμως εκτός από το μέγεθος του πληθυσμού των αλλοδαπών είναι σημαντικό να δούμε κι από ποιες περιοχές προέρχονται. Ο πίνακας 3 θα μας δώσει μια πλήρη εικόνα για το συγκεκριμένο ζήτημα, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 2011.

Πίνακας 3. Πληθυσμός αλλοδαπών ανά περιοχή προέλευσης.

Περιοχές προέλευσης	Πληθυσμός
Ευρωπαϊκά κράτη εκτός Ε.Ε	530.213
Κράτη μέλη Ε.Ε	199.101
Ασία	138.262
Αφρική	25.846
Βόρεια Αμερική	7.248
Νότια και Κεντρική Αμερική	2.564
Ωκεανία	1.190

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Απογραφή πληθυσμού 2011.

Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν, από τους 911.929 αλλοδαπούς, οι περισσότεροι προέρχονται από χώρες που ανήκουν στην Ευρώπη αλλά δεν αποτελούν κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απαριθμώντας 530.213 άτομα. Στη συνέχεια ακολουθούν οι μετανάστες που προέρχονται από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης με 199.101 άτομα, από την Ασία με 138.262 άτομα, από την Αφρική με 25.846 άτομα, από τη Βόρεια Αμερική με 7.248 άτομα, από τη Νότια και Κεντρική Αμερική με 2.564 άτομα και τέλος από την Ωκεανία με 1.190 άτομα. Όπως διαπιστώνουμε, η Ελλάδα ελκύει μετανάστες από κάθε περιοχή του κόσμου, με τους πιο πολλούς να προέρχονται από την Ευρώπη και την Ασία. Ακόμα, αποτελεί κυρίως προορισμό μεταναστών από χώρες που ανήκουν στην ευρωπαϊκή περιφέρεια αλλά όχι και στην Ευρωπαϊκή

Ένωση. Αυτό, όπως θα δούμε, προέρχεται κυρίως από τον ιδιαίτερα αυξημένο αριθμό των Αλβανών μεταναστών που διαμένουν στην χώρα.

2.3 Εθνική σύσταση του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα.

Ο μεταναστευτικός πληθυσμός στην Ελλάδα ,όπως διαπιστώσαμε προηγουμένως, ανέρχεται στα 911.929 άτομα. Ακόμα, σχεδόν στο σύνολό τους, προέρχονται από την Ευρώπη και την Ασία, με όσους προέρχονται από την Ευρώπη να είναι κυρίως υπήκοοι χωρών που δεν ανήκουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στο σημείο αυτό, θα εξετάσουμε την εθνική σύσταση του μεταναστευτικού πληθυσμού στη χώρα, για να δούμε από ποιες χώρες προέρχονται κυρίως οι μετανάστες που εγκαθίστανται στο εσωτερικό της. Στον πίνακα 4, παρουσιάζονται οι δέκα μεγαλύτεροι πληθυσμοί αλλοδαπών που διαμένουν μόνιμα στην Ελλάδα, σύμφωνα με τις απογραφές του 2001 και του 2011.

Πίνακας 4. Δέκα μεγαλύτεροι πληθυσμοί αλλοδαπών ανά απογραφή 2001 και 2011.

Απογραφή 2001		Απογραφή 2011	
Χώρα καταγωγής	Πληθυσμός	Χώρα καταγωγής	Πληθυσμός
Αλβανία	438.036	Αλβανία	480.824
Βουλγαρία	35.104	Βουλγαρία	75.915
Γεωργία	22.875	Ρουμανία	46.523
Ρουμανία	21.994	Πακιστάν	34.177
ΗΠΑ	18.140	Γεωργία	27.400
Ρωσία	17.535	Ουκρανία	17.006
Κύπρος	17.426	Ηνωμένο Βασίλειο	15.386
Ουκρανία	13.616	Κύπρος	14.446

Ηνωμένο Βασίλειο	13.196	Πολωνία	14.145
Πολωνία	12.831	Ρωσία	13.807

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ: Απογραφές πληθυσμού 2001 και 2011.

Από την μελέτη του δεξιού μέρους του με τα στοιχεία της απογραφής του 2011 διαπιστώνουμε ότι η πλειονότητα των αλλοδαπών που διαμένουν μόνιμα στην Ελλάδα προέρχεται από την Αλβανία. Οι αλβανοί μετανάστες είναι οι μόνοι οι οποίοι ξεπερνούν το σύνολο των 100.000 ατόμων, σχεδόν αγγίζοντας σε αριθμό το μισό εκατομμύριο άτομα. Πιο συγκεκριμένα, στην Ελλάδα διαμένουν 480.824 αλλοδαποί Αλβανικής υπηκοότητας. Αν συγκρίνουμε τους αλβανούς αλλοδαπούς σε σχέση με τους υπόλοιπους αλλοδαπούς άλλης υπηκοότητας που παρουσιάζονται στον πίνακα, τότε διαπιστώνουμε και τον μεγάλο τους όγκο, καθώς οι Αλβανοί αποτελούν το 52,9%, δηλαδή λίγο πάνω από τους μισούς. Ακόμα, σε σύγκριση με το δεύτερο μεγαλύτερο πληθυσμό μεταναστών ανά υπηκοότητα που διαμένει στη χώρα, δηλαδή τους Βούλγαρους, οι Αλβανοί είναι περισσότεροι κατά 400.909 άτομα, έναν συντριπτικά μεγαλύτερο αριθμό.. Οι Βούλγαροι, οι Ρουμάνοι, οι Πακιστανοί και οι Γεωργιανοί αλλοδαποί είναι οι μόνοι -εκτός από τους Αλβανούς- που όπως πληροφορούμαστε από τον πίνακα ξεπερνούν σε αριθμό τα 20.000 άτομα. Συγκεκριμένα, οι αλλοδαποί από τη Βουλγαρία είναι 75.915, από τη Ρουμανία 46.523, από το Πακιστάν 34.177 και από τη Γεωργία 27.400. Τέλος, με πληθυσμό κάτω από 20.000 άτομα, ακολουθούν οι αλλοδαποί από την Ουκρανία με 17.006 άτομα, από το Ηνωμένο Βασίλειο με 15.386, από την Κύπρο με 14.446, από την Πολωνία με 14.145 και τη Ρωσία με 13.807.

Αν συγκρίνουμε τα στοιχεία της απογραφής του 2011 με τα αντίστοιχα εκείνης του 2001 διαπιστώνουμε σημαντικά στοιχεία. Το πρώτο από αυτά είναι το γεγονός

ότι οι μεγαλύτεροι πληθυσμοί αλλοδαπών ανά εθνικότητα που διαμένουν μόνιμα στην Ελλάδα τις τελευταίες δύο δεκαετίες δεν έχουν αλλάξει σχεδόν καθόλου. Η μόνη διαφορά που διαπιστώνεται είναι ότι το 2001 σε αυτούς ανήκαν και οι Αμερικάνοι ενώ το 2011 οι Πακιστανοί. Αυτό είναι αποτέλεσμα της διακοπής των μεταναστευτικών ροών, αν και περιορισμένων σχετικά, αποδήμων ελλήνων από τις Η.Π.Α κατά τη δεκαετία του 1990 και στην αύξηση των μεταναστευτικών ρευμάτων από την Ασία, όπου ανήκει και το Πακιστάν. Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο, είναι ότι το μέγεθος του κάθε πληθυσμού αλλοδαπών έχει παρουσιάσει αρκετή αύξηση ενώ σε κάποιες περιπτώσεις έχει διπλασιαστεί. Τις μεγαλύτερες αυξήσεις παρατηρούμε στους Βουλγάρους, τους Ρουμάνους και τους Πακιστανούς, ο πληθυσμός των οποίων αυξήθηκε αισθητά. Τέλος, το τρίτο στοιχείο είναι ότι οι δύο πρώτοι σε μέγεθος πληθυσμοί κατά την απογραφή του 2001 και οι τρεις πρώτοι από την απογραφή του 2011, προέρχονται από τα Βαλκάνια, δείχνοντας την έντονη μετανάστευση που δέχεται η Ελλάδα από εκείνη την περιοχή.

Σημαντικά στοιχεία για την εθνική σύσταση του πληθυσμού μας δίνουν και οι έγκυρες άδειες διαμονής που εκδόθηκαν το 2010³⁵. Κατά τη διάρκεια του 2010 εκδόθηκαν 567.355 άδειες παραμονής. Οι περισσότερες ανήκουν σε αλλοδαπούς από την Αλβανία, φτάνοντας σε αριθμό τις 390.890, δηλαδή το 69% του συνόλου. Εκτός από τους Αλβανούς, πολλές άδειες -αλλά σαφώς μικρότερες σε αριθμό- που εκδόθηκαν αφορούσαν τους Ουκρανούς (20,443), τους Γεωργιανούς (16.550), τους Πακιστανούς (16.312), τους Αιγύπτιους (13.715), τους Ρώσους 13.299 τους Ινδούς (13.112) και τους Μολδαβούς (11.591). Βάσει λοιπόν των παραπάνω στοιχείων, υπογραμμίζεται ο μεγάλος πληθυσμός των μεταναστών που διαμένουν στην Ελλάδα

---

³⁵ Υπουργείο Εσωτερικών, Έγκυρες άδειες διαμονής ως 31 Δεκεμβρίου για το έτος 2010.

και η προέλευσή της από πολλές διαφορετικές χώρες ανά τον κόσμο, με τους περισσότερους όμως να προέρχονται από την Αλβανία.

2.4 Φύλο του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα.

Η Ελλάδα δέχεται και άντρες και γυναίκες μετανάστες σχεδόν στον ίδιο βαθμό. Δεν παρατηρείται δηλαδή σημαντική διαφορά ανάμεσα στον αντρικό και γυναικείο πληθυσμό των μεταναστών που διαμένουν στο εσωτερικό της. Η απογραφή του πληθυσμού του 2001, έδειξε ότι υπάρχει ελάχιστη διαφορά, με τους άντρες να αποτελούν το 54% του πληθυσμού των μεταναστών και οι γυναίκες το 46%. Όμως με το πέρασμα των χρόνων η διαφορά αυτή μειώθηκε και πλέον έχουμε σχεδόν ίση κατανομή μεταξύ των δύο φύλων. Κατά συνέπεια, μέχρι το 2009 οι άντρες αποτελούσαν το 52% του πληθυσμού των μεταναστών και οι γυναίκες το 48% αντίστοιχα³⁶.

Πλέον, σύμφωνα με την απογραφή του 2011, από τους 911.929 αλλοδαπούς που διαμένουν μόνιμα στη χώρα, οι 466.914 είναι άντρες και οι 445.015 είναι γυναίκες. Οι άντρες αποτελούν δηλαδή το 51% των αλλοδαπών και οι γυναίκες το 49%. Αν και η κατανομή των μεταναστών στην Ελλάδα είναι πια σχεδόν ίση ανά φύλο, παρόλα αυτά βλέπουμε κάποιες εθνικότητες μεταναστών (όπως και στην απογραφή του 2001) να παρουσιάζουν εξαιρετικά μεγάλες διαφορές ανάμεσα στον γυναικείο και τον αντρικό πληθυσμό τους. Για παράδειγμα οι Πακιστανοί μετανάστες αποτελούνται από 96% άντρες και μόνο 4% γυναίκες ενώ οι Ρώσοι μετανάστες αποτελούνται από 20% άντρες και 80% γυναίκες. Αυτό σημαίνει ότι στην μετανάστευση αλλοδαπών ορισμένων εθνικοτήτων προς την Ελλάδα, το φύλο διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο. Το γεγονός λοιπόν της ισόρροπης κατανομής των αλλοδαπών στην Ελλάδα ανά φύλο,

---

³⁶ Εθνική Στατιστική υπηρεσία, Έρευνα εργατικού δυναμικού 4^ο Τρίμηνο του 2009.

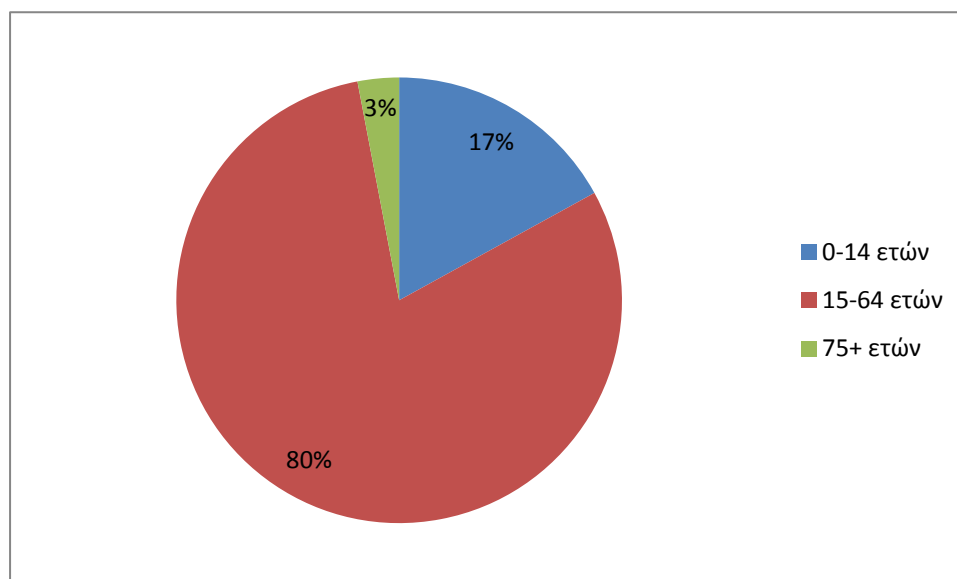

οφείλεται πιθανώς στους μετανάστες από την Αλβανία, που αποτελούν σχεδόν τον μισό πληθυσμό των αλλοδαπών στην χώρα. Οι Αλβανοί μετανάστες έχουν εξαιρετικά μικρή διαφορά ανά φύλο, με τους άντρες να αποτελούν το 53% τους πληθυσμού τους και τις γυναίκες το 47%.

2.5 Ηλικία του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα.

Όσον αφορά την ηλικία των μεταναστών που διαμένουν στην Ελλάδα, σύμφωνα με την απογραφή του 2011, οι μετανάστες ηλικίας 0 ως 14 ετών αποτελούν το 17% του πληθυσμού τους, οι μετανάστες ηλικίας 15 ως 64 ετών το 80% και οι μετανάστες ηλικίας 65 ετών και άνω το 3%, ακριβώς δηλαδή όπως και στην αντίστοιχη του 2001³⁷. Η κατά ηλικία κατανομή τους φαίνεται καλύτερα στο διάγραμμα 1.

Διάγραμμα 1. Αλλοδαποί που διαμένουν στην Ελλάδα ανά ηλικία.

Πηγή: Απογραφή πληθυσμών 2011.

Όπως παρατηρούμε σε αυτό, οι μετανάστες στην συντριπτική τους πλειοψηφία είναι ηλικίας από 15 έως 64 ετών. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, επειδή σημαίνει ότι οι

³⁷ Ο.π, Η μεταναστευτική πρόκληση, Παπαζήση,σελ.209.

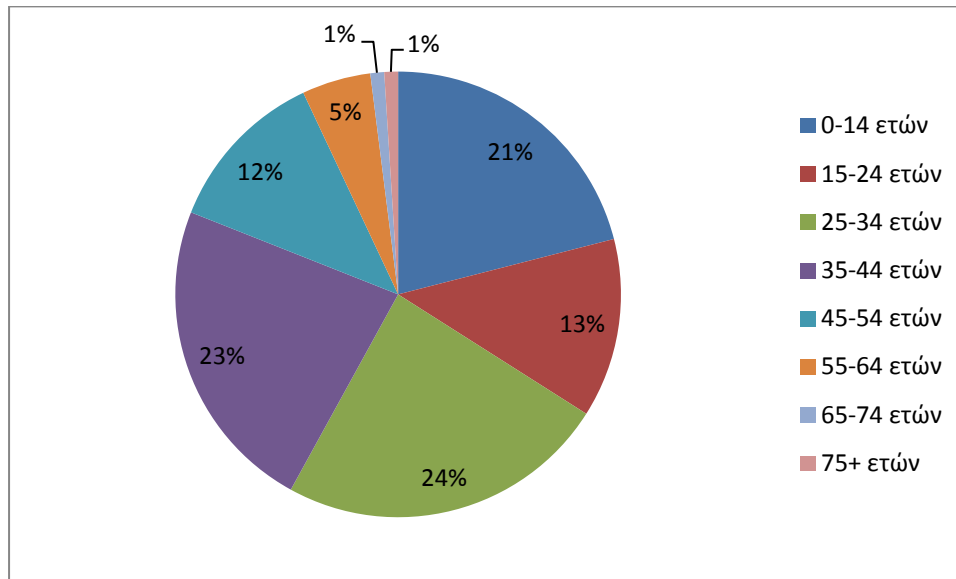
μετανάστες σχεδόν στο σύνολό τους, βρίσκονται σε παραγωγική ηλικία. Επομένως, μπορούν να αποτελέσουν ένα εργατικό δυναμικό που θα συνεισφέρει πολλά στην οικονομία της Ελλάδας, αν η αγορά καταφέρει να τους απορροφήσει σε ικανοποιητικό βαθμό, ειδικά σε τομείς που χρειάζονται το επιπλέον μεταναστευτικό δυναμικό ή που οι Έλληνες δεν ενδιαφέρονται να απασχοληθούν. Ακόμα, βρίσκονται και σε ηλικία αναπαραγωγής, επομένως μπορούν να συμβάλλουν έντονα και στην καταπολέμηση της δημογραφικής γήρανσης που παρατηρείται στον ελληνικό πληθυσμό, ο οποίος αποτελεί έναν από τους πιο γερασμένους της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Εκτός από τις απογραφές του 2001 και του 2011, έγκυρα στοιχεία για την ηλικία των μεταναστών μπορούμε να αντλήσουμε και από τα στοιχεία της έρευνας εργατικού δυναμικού του 2009³⁸, η οποία επιβεβαιώνει ότι οι μετανάστες στην Ελλάδα βρίσκονται κατά κύριο λόγο σε παραγωγική αλλά και αναπαραγωγική ηλικία. Όπως βλέπουμε και στο διάγραμμα 2, οι περισσότεροι αλλοδαποί ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα από 15 έως 65 ετών, με ποσοστό 77%. Πιο συγκεκριμένα, οι περισσότεροι μετανάστες ανήκουν στις κατηγορίες 25-34 ετών και 35-44 ετών με ποσοστά 13% και 24% αντίστοιχα ενώ οι λιγότεροι στις κατηγορίες 55-64 ετών με ποσοστό 5%, 65-74 ετών με ποσοστό 1% και 75 ετών και άνω με ποσοστό επίσης 1%.

---

³⁸ Triandafyllidou Anna and Michaela Marouf, *GREECE; Report prepared for the SOPEMI meeting 2010, 2011*, σελ.17. http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2012/06/SOPEMI-Greece-report_2010.pdf

Διάγραμμα 2. Ηλικία αλλοδαπών που διαμένουν στην Ελλάδα.

Πηγή: Έρευνα εργατικού δυναμικού 2009

2.6 Το εκπαιδευτικό επίπεδο του μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα.

Σημαντικά στοιχεία για το εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών μας δίνει η απογραφή του 2001. Σύμφωνα με αυτή, 200.000 μετανάστες είναι απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης, 167.00 απόφοιτοι λυκείου και 128.000 απόφοιτοι γυμνασίου. Ακόμα, 54.000 μετανάστες έχουν τελειώσει κάποια σχολή ανώτατης εκπαίδευσης, 3.353 έχουν ολοκληρώσει ένα μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών, ενώ 70.000 μετανάστες είναι αναλφάβητοι. Στα ίδια περίπου αποτελέσματα καταλήγει και μία έρευνα της ΕΣΥΕ που πραγματοποιήθηκε το 2004-2005 και αφορούσε το εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών. Από τα στοιχεία που προέκυψαν, οι περισσότεροι μετανάστες είναι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (32,6%) και απόφοιτοι γυμνασίου (26,7%). Τα τελευταία χρόνια όμως το εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών φαίνεται να έχει αυξηθεί, καθώς σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού για το τελευταίο

τρίμηνο του 2009³⁹, το 60% των μεταναστών έχουν πλέον δευτεροβάθμια εκπαίδευση ενώ το ποσοστό των μεταναστών που δεν έχουν πάει στο σχολείο είναι μικρότερο από το αντίστοιχο των Ελλήνων.

Οι μετανάστες όμως διαφέρουν στο εκπαιδευτικό τους επίπεδο ανάλογα με την εθνικότητά τους. Σε γενικές γραμμές, το εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών από την Ασία είναι χαμηλότερο από τον μέσο όρο που παρατηρείται στους μετανάστες, με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται ιδιαίτερα στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Ως εκ τούτου, απασχολούνται σε εργασίες χαμηλής εξειδίκευσης και χαμηλών μισθών. Όσον αφορά τους Αλβανούς μετανάστες, που αποτελούν όπως είδαμε το μεγαλύτερο μέρος του αλλοδαπού πληθυσμού στη χώρα, όχι μόνο έχουν ένα αρκετά υψηλό μορφωτικό επίπεδο αλλά χειρίζονται και αρκετά καλά την ελληνική γλώσσα, με πολλούς μάλιστα από αυτούς να την μιλούν σχεδόν άψογα. Παρόλα αυτά όμως, υπάρχει μεγάλη αναντιστοιχία του εκπαιδευτικού τους επιπέδου με το επάγγελμα που ασκούν. Τέλος, παρόμοια κατάσταση με αυτή των Αλβανών παρατηρούμε και για το δεύτερο μεγαλύτερο πληθυσμό αλλοδαπών στην χώρα, δηλαδή τους Βούλγαρους, αλλά και τους παλιννοστούντες ομογενείς από την Πρώην Σοβιετική Ένωση, όπου παρά το σχετικά υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο δεν βρίσκουν μία αντίστοιχη εργασία αλλά εργάζονται κυρίως σε επαγγέλματα με χαμηλό μισθό και γόητρο.

---

³⁹ Ο.π, GREECE; Report prepared for the SOPEMI meeting 2010, σελ.17-18.

Κεφάλαιο 3: Η απασχόληση των μεταναστών στην Ελλάδα.

3.1 Μετανάστες και απασχόληση.

Για την απασχόληση των μεταναστών στην Ελλάδα δεν υπάρχουν αρκετά επίσημα στοιχεία, παρόλα αυτά όμως έχουν δημοσιευτεί τα τελευταία χρόνια κάποιες έρευνες πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, που μας δίνουν σχετικές πληροφορίες. Βέβαια, όπως είναι φυσικό, μας ενημερώνουν κυρίως για την νόμιμη απασχόληση των μεταναστών και δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για πολλούς μετανάστες οι οποίοι δουλεύουν σε μη νόμιμο καθεστώς εργασίας. Από τα αποτελέσματά τους όμως διαπιστώνεται διαφορά στην απασχόληση των μεταναστών ανάλογα με την εθνικότητα και το φύλο τους.

Σύμφωνα με την έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2004 από τον Martin Baldwin-Edwards⁴⁰, η οποία εκτός των άλλων περιείχε και στοιχεία που αφορούν την εργασία των μεταναστών, η αγορά εργασίας αποτελείται κατά κύριο λόγο από Αλβανούς εργαζόμενους, οι οποίοι καταλαμβάνουν όλους τους τομείς εργασίας. Γενικά όμως, κάθε πληθυσμός μεταναστών απασχολείται κυρίως σε έναν τομέα. Οι Γεωργιανοί με τους Αλβανούς απασχολούνται κυρίως στις κατασκευές, οι Μπαγκλαντέςιοι και οι Πακιστανοί απασχολούνται κατά κύριο λόγο στην βιομηχανία, οι Πολωνοί στις κατασκευές και οι Ινδοί με τους Βούλγαρους στην Γεωργία. Πάντως, παρά τις διαφορές ανάλογα με την εθνικότητά τους, οι μετανάστες εργάζονται κυρίως στα οικοδομικά έργα και στη γεωργία και σε κάπως μικρότερο βαθμό στη βιομηχανία και στον τουρισμό. Σχετικά με τις γυναίκες, εργάζονται κατά κύριο λόγο στον τομέα των οικιακών εργασιών, εκτός από τις Ρουμάνες και τις Βουλγάρες που απασχολούνται κυρίως στην γεωργία και στον τουρισμό.

---

⁴⁰ Martin Baldwin-Edwards, *Statistical data on immigrants in Greece: An analytical study of available data and recommendations for conformity with European Union standard*, Mediterranean Migration Observatory, Αθήνα, 2004, σελ.13-18. http://aei.pitt.edu/2870/1/IMEPO_Final_Report_English.pdf

Μια άλλη έγκυρη πηγή για την εργασία των μεταναστών αποτελεί η έκθεση της ΙΝΕ/ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ⁴¹ σχετικά με την ελληνική οικονομία και την απασχόληση, η οποία δημοσιεύτηκε το 2009 και αφορούσε το έτος 2008, οι μετανάστες εργαζόμενοι και των δύο φύλων φτάνουν σε αριθμό τους 360.000, δηλαδή αποτελούν το 8% του συνολικού εργατικού δυναμικού στην χώρα. Αυτό δείχνει τον σημαντικό ρόλο των μεταναστών στην ελληνική οικονομία, αφού ένας στους δέκα εργαζόμενους είναι μετανάστης. Από τους άντρες μετανάστες, το 75% απασχολείται στους κλάδους των κατασκευών, της μεταποιητικής βιομηχανίας ή βιοτεχνίας, των προσωπικών υπηρεσιών και του εμπορίου ενώ το υπόλοιπο 25% απασχολείται στους κλάδους του τουρισμού, της εστίασης και της γεωργίας. Όσον αφορά τις γυναίκες, το 75% απασχολείται στον κλάδο των προσωπικών υπηρεσιών και το υπόλοιπο 25% στους κλάδους των ξενοδοχείων, των εστιατορίων και του εμπορίου. Παρατηρούμε δηλαδή και σε αυτή την έρευνα, όπως και την προηγούμενη από τον Baldwin Edwards, τον πολυκερματισμό της εργασίας των μεταναστών ανάλογα με την εθνικότητα και το φύλο.

Πάντως, εκτός από τον καίριο ρόλο που διαδραματίζει η εθνικότητα και το φύλο ως προς το είδος την εργασίας που αποκτούν οι μετανάστες που κατοικούν μόνιμα στη χώρα, αρκετά σπουδαίο ρόλο διαδραματίζουν και οι εργασιακές δεξιότητες των μεταναστών. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τους Αντώνη Κόντη, Ζωγραφάκη Αντώνη και Θεόδωρου Μητράκου⁴² για το ΙΜΕΠΟ (Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής) οι μετανάστες εργάζονται σε διαφορετικούς τομείς εργασίας όχι μόνο ανάλογα με την εθνικότητα ή το φύλο τους αλλά και

---

⁴¹ ΙΝΕ/ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ (2009), *Η απασχόληση και οι μισθοί των μεταναστών κατά το 2008*: Ετήσια Έκθεση 2009: Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση, σελ.204-208.

⁴² Καβουνίδη Τζένη, Κόντης Αντώνης, Λιανός Θεόδωρος, Φακιολάς Ρωσσέτος (επιμέλεια), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες-Πολιτικές-Προοπτικές, Τόμος Α΄*, ΙΕΠΟ, Αθήνα, 2008, σελ.59

ανάλογα με τις δεξιότητές τους. Ως εκ τούτου, οι μετανάστες με τις λιγότερες δεξιότητες απασχολούνται στον μεγαλύτερο βαθμό τους στον πρωτογενή τομέα και στις κατασκευές και εκείνοι με τις περισσότερες δεξιότητες εργάζονται κατά κύριο λόγο στον τριτογενή τομέα. Όσοι απασχολούνται στον τριτογενή τομέα εργάζονται σε ποσοστό 12,7% σε κλάδους του εμπορίου, σε ποσοστό 12,6% στους κλάδους των ξενοδοχείων και των εστιατορίων, σε ποσοστό και στους κλάδους της υγείας και της μέριμνας σε ποσοστό 6,6%.

Κλείνοντας, όσον αφορά την μορφή της απασχόλησης των μεταναστών, είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι όλοι οι μετανάστες ανεξαρτήτως εθνικότητας ή φύλου εργάζονται στην πλειοψηφία τους ως μισθωτοί, στους κλάδους που προαναφέραμε.. Άλλωστε, είναι ευνόητο ότι είναι αρκετά δύσκολο για έναν μετανάστη να καταφέρει να αποκτήσει το κεφάλαιο που χρειάζεται προκειμένου να εργάζεται ως αυτοαπασχολούμενος ή ως εργοδότης. Παρόλα αυτά υπάρχουν κάποιοι μετανάστες που καταφέρνουν να ανοίξουν την δική τους επιχείρηση. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΕΒΕΑ για τον Αύγουστο του 2006⁴³, οι επιχειρήσεις με ιδιοκτήτη ή συνιδιοκτήτη μετανάστη ανέρχονται σε 4.073. Από αυτές το 42,6% δραστηριοποιούνται στο λιανικό εμπόριο, το 40,7% δραστηριοποιούνται στο χονδρικό εμπόριο. Από τις υπόλοιπες, το 5,5% ασχολείται με τις κατασκευές ενώ το 1,9% με την πώληση, συντήρηση και επισκευή αυτοκινήτων ενώ το 9,6% που απομένει ασχολείται με διάφορες άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες ποικίλου περιεχομένου.

Δυστυχώς, δεν υπάρχουν γενικά έγκυρα στοιχεία για τις επιχειρήσεις των μεταναστών σε όλη τη χώρα, που να μας ενημερώνουν αξιόπιστα σχετικά με τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των μεταναστών ανά εθνικότητα και φύλο. Τα μόνα

---

⁴³ Ο.π., *Μετανάστευση στην Ελλάδα*, σελ.234-235.

σημαντικά αξιόπιστα στοιχεία για την επιχειρηματικότητα των μεταναστών είναι αυτά του Εμπορικού επιμελητηρίου της Αθήνας για το έτος 2006, παρόλο που είναι σχετικά περιορισμένα αφού αναφέρονται μόνο στις επιχειρήσεις των μεταναστών που βρίσκονται στην πρωτεύουσα. Έστω όμως κι αν έχουν αυτό το μειονέκτημα, καταφέρνουν να μας δώσουν μια εικόνα για το συγκεκριμένο ζήτημα. Σύμφωνα λοιπόν με αυτά⁴⁴, οι περισσότερες επιχειρήσεις μεταναστών στην Αθήνα ανήκουν σε Αλβανούς. Συγκεκριμένα, οι επιχειρήσεις Αλβανών μεταναστών ανέρχονται σε 2.000. Ακολουθούν με πάνω από 200 επιχειρήσεις έκαστοι οι Αιγύπτιοι και οι Κύπριοι και με ελάχιστες πιο λίγες οι Πακιστανοί και οι Σύριοι. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι και εδώ ανάλογα με την εθνικότητα οι μετανάστες ανοίγουν διαφορετικού είδους επιχειρήσεις. Έτσι, οι Αλβανοί ανοίγουν κυρίως ψλικάτζίδικα και περίπτερα ενώ οι Πακιστανοί, οι Ινδοί και οι Μπαγκλαντέςιοι καταστήματα τροφίμων και καταστήματα ενοικίασης ταινιών (video clubs). Τέλος, οι Κινέζοι ανοίγουν κυρίως καταστήματα ένδυσης ή άλλων αγαθών προς κατανάλωση.

3.2 Διαφορές μεταναστών και Ελλήνων σε σχέση με την απασχόληση.

Οι μετανάστες που εισέρχονται στην αγορά εργασίας συνήθως υστερούν σε πολλά επίπεδα σε σχέση με τους έλληνες εργαζόμενους, όπως είναι η ικανότητα ένταξης στην αγορά εργασίας, το είδος της εργασίας τους και οι μισθοί που λαμβάνουν για την εργασία που προσφέρουν. Αυτό το επιβεβαιώνουν διάφορα στοιχεία που έχουν δημοσιευτεί όλα αυτά τα χρόνια από τότε που οι μετανάστες άρχισαν να εισέρχονται στη χώρα και να προσπαθούν να αποτελέσουν ένα σημαντικό δυναμικό στην ελληνική αγορά εργασίας. Ας δούμε λοιπόν παρακάτω κάποιες από τις σημαντικές

---

⁴⁴ Τριανταφυλλίδου Άννα και Μαρούκης Θάνος (επιμέλεια), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, Κριτική, Αθήνα, 2010, σελ.90-91.

διαφορές μεταξύ μεταναστών και ελλήνων εργαζόμενων σε σχέση με την απασχόληση.

Σημαντική διαφορά αποτελεί καταρχάς η αδυναμία πολλών μεταναστών να εισέλθουν στην νόμιμη αγορά εργασίας σε σχέση με τους Έλληνες εξαιτίας δύο κυρίως παραγόντων⁴⁵. Ο πρώτος από αυτούς είναι το γεγονός ότι υπάρχει αυξημένη γραφειοκρατία προκειμένου κάποιος μετανάστης να λάβει ή να ανανεώσει την άδεια παραμονής του στην χώρα. Κατά συνέπεια πολλοί μετανάστες δεν διαθέτουν άδεια παραμονής είτε επειδή δεν έχουν καταφέρει να την ανανεώσουν είτε επειδή φτάνει στα χέρια τους καθυστερημένα. Άλλοι βέβαια βρίσκονται σε δυσμενέστερη θέση αφού δεν έχουν καταφέρει καν να συμμετάσχουν σε κάποιο πρόγραμμα νομιμοποίησης. Έτσι, αναγκαστικά βρίσκουν ως λύση της εύρεση αγοράς στον χώρο της παραοικονομίας προκειμένου να εξασφαλίσουν χρήματα. Ο δεύτερος από αυτούς είναι το γεγονός η δομή της ελληνικής αγοράς εργασίας. Η ελληνική αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από εκτεταμένη παραοικονομία και μικρού ή μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις, πολλές φορές οικογενειακού χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να υπάρχει μεγάλος αριθμός ελεύθερων επαγγελματιών ή εργαζόμενων σε οικογενειακές επιχειρήσεις και σχετικά μικρός αριθμός μισθωτών. Αυτό δημιουργεί πολλά προβλήματα στην ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας, αφού όχι μόνο οι μετανάστες δεν έχουν πρόσβαση στα κοινωνικά δίκτυα που έχουν οι έλληνες εργαζόμενοι για να προσληφθούν αλλά και δυσκολεύονται πολλές φορές να βρουν νόμιμη έμμισθη απασχόληση.

Εκτός όμως από την αδυναμία ένταξης των μεταναστών στην αγορά εργασίας σε σχέση με τους Έλληνες, παρατηρούνται διαφορές ανάμεσα στους μετανάστες και

---

⁴⁵ Κασίμης Χαράλαμπος και Παπαδόπουλος Γ. Απόστολος, *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012, σελ.157-162.

τους Έλληνες όσων αφορά και τα επαγγέλματα που απασχολούνται. Αυτό οφείλεται⁴⁶ κυρίως στο γεγονός ότι η αγορά εργασίας στην Ελλάδα είναι έντονα διαχωρισμένη σε επαγγέλματα «πρώτης» και «δεύτερης» κατηγορίας, με τα πρώτα να διαθέτουν υψηλές αμοιβές και υψηλό κύρος ενώ τα δεύτερα χαμηλές αμοιβές και χαμηλό κύρος. Οι έλληνες πολίτες νεαρής ηλικίας λόγω του υψηλού τους εκπαιδευτικού επιπέδου και της χρηματικής υποστήριξης της οικογένειάς τους, αποφεύγουν να εργάζονται σε επαγγέλματα «δεύτερης κατηγορίας», με αποτέλεσμα να εργάζονται σε αυτά οι μετανάστες.

Πίνακας 5. Κατανομή απασχολούμενων Ελλήνων και αλλοδαπών κατά επάγγελμα.

Επάγγελμα	Έλληνες	Αλλοδαποί
Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη	6%	2%
Επαγγελματίες	20%	4%
Τεχνικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	10%	2%
Υπάλληλοι γραφείου	8%	3%
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές	23%	17%
Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς	9%	8%
Ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	11%	23%
Χειριστές μηχανημάτων και εξοπλισμού και συναρμολογητές	7%	4%
Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες	6%	37%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Απογραφή 2011

Όπως παρατηρούμε στον πίνακα 5, οι περισσότεροι έλληνες εργαζόμενοι απασχολούνται στον τομέα της παροχής υπηρεσιών ή ως πωλητές (23%) και ως επαγγελματίες (20%) ενώ οι αλλοδαποί εργαζόμενοι ως ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες (37%) και ως ειδικευμένοι εργάτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα (23%). Επιπλέον, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι λιγότεροι έλληνες εργαζόμενοι απασχολούνται στον τομέα όπου τον

⁴⁶ Ο.π., Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα, σελ.73-75.

αποτελούν οι περισσότεροι αλλοδαποί εργαζόμενοι, δηλαδή ως ανειδίκευτοι εργάτες, χειρώνακτες και μικροεπαγγελματίες.

Τέλος, έντονη διαφορά ανάμεσα στους αλλοδαπούς και τους έλληνες εργαζόμενους παρατηρείται και στο ποσό των αμοιβών που λαμβάνουν από την εργασία τους, κυρίως στο επίπεδο των μισθών, αφού οι περισσότεροι μετανάστες εργάζονται ως μισθωτοί. Οι αλλοδαποί μισθωτοί λόγω των επαγγελμαμάτων που απασχολούνται λαμβάνουν λιγότερα χρήματα από τους έλληνες εργαζόμενους. Στον πίνακα 6 παρουσιάζονται τα στοιχεία από την ΕΕΔ σχετικά με τους μισθούς ελλήνων και αλλοδαπών για το έτος 2008.

Πίνακας 6. Μηνιαίοι μισθοί Ελλήνων και αλλοδαπών για το έτος 2008.

Μισθοί	Έλληνες	Αλλοδαποί
έως 250 ευρώ	0,70%	1,80%
250-500 ευρώ	4,10%	8,50%
500-750 ευρώ	16,90%	34%
750-1000 ευρώ	29,40%	41,20%
1000 ευρώ και άνω	48,80%	14,10%

Πηγή: ΕΕΔ, 2008.

Όπως παρατηρούμε, η πλειοψηφία των ελλήνων (78,2) λαμβάνει μισθούς που κυμαίνονται από 750 έως 1000 ευρώ και άνω ενώ η πλειοψηφία των αλλοδαπών (75,2) από 500 μέχρι και 1000 ευρώ το μήνα. Επίσης, μισθό από 1000 ευρώ και άνω λαμβάνει μόνο το 14,10% των αλλοδαπών, δηλαδή ποσοστό τρεις φορές μικρότερο από αυτό των ελλήνων στην αντίστοιχη κατηγορία (48,8%) ενώ μισθό από 500 μέχρι

και 750 ευρώ λαμβάνει το 34% των αλλοδαπών, δηλαδή ποσοστό διπλάσιο από αυτό των ελλήνων στην αντίστοιχη κατηγορία (16,9%). Την διαφορά στους μισθούς μεταξύ μεταναστών και ελλήνων επιβεβαιώνει και η έρευνα της ΙΝΕ/ΓΣΣΕ για το έτος 2008, σύμφωνα με την οποία το μέσο καθαρό εισόδημα των μεταναστών σε καθεστώς μισθωτής εργασίας ήταν 15% μικρότερο από αυτό των ελλήνων.

3.3 Επιπτώσεις των μεταναστών στην αγορά εργασίας και στην οικονομία.

Από τη δεκαετία του 1990 που η Ελλάδα μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής μεταναστών μέχρι και τα πρόσφατα χρόνια, έχουν δημοσιευτεί αρκετές έρευνες που αφορούν τον αντίκτυπο των μεταναστών στην αγορά εργασίας και την οικονομία της χώρας. Τα αποτελέσματά τους όμως διαφέρουν αλλά παρόλα αυτά όλες δείχνουν ότι σε γενικές περιπτώσεις το αντίκτυπο των μεταναστών στην ελληνική οικονομία ήταν μάλλον θετικό, αφού κατάφεραν να την βοηθήσουν σε αρκετά επίπεδα, ενώ οι αρνητικές συνέπειες της μετανάστευσης ήταν ελάχιστες. Ας δούμε λοιπόν κάποιες από τις πιο σημαντικές έρευνες και τα αποτελέσματά τους.

Σύμφωνα με την μελέτη των Σαρρή και Ζωγραφάκη το 1999⁴⁷, οι μετανάστες ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, είχαν θετικές επιδράσεις στο ΑΕΠ της χώρας που ανέβηκε κατά 1,5% , στις ιδιωτικές επενδύσεις που αυξήθηκαν κατά 0,9% καθώς και στην κατά 2% μείωση των τιμών που συνέβαλε στην ανταγωνιστικότητα των ελληνικών προϊόντων στις εξαγωγές. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις τους μόνο το 1/3 του πληθυσμού της χώρας επηρεάστηκε αρνητικά από τους μετανάστες, με τα 2/3 του πληθυσμού να έχει επηρεαστεί θετικά. Οι μόνοι που επηρεάστηκαν αρνητικά από

---

⁴⁷ Sarris Alexander H and Zografakis Stavros, *A computable general equilibrium assessment of the impact of illegal immigration on the Greek economy*, Journal of Population Economics, 12, σελ. 155-182.

την απασχόληση των μεταναστών και δέχτηκαν ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας ήταν όπως διαπίστωσαν τα νοικοκυριά ανειδίκευτων εργατών και τα άτομα χαμηλών ή μεσαίων εισοδημάτων που κατοικούσαν στις πόλεις. Αν εξαιρέσουμε αυτό το αρνητικό αντίκτυπο της απασχόλησης των μεταναστών διαπιστώνουμε πολλά άλλα θετικά που είναι η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, η τόνωση του κατασκευαστικού και του γεωργικού τομέα, η συμβολή στην αύξηση των μισθών της ειδικευμένης εργασίας, η αύξηση της κατανάλωσης και η τόνωση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων.

Εκτός όμως από την μελέτη των Σαρρή και Ζωγραφάκη υπήρξαν και άλλες σημαντικές έρευνες εκείνης της περιόδου, που αποδεικνύουν ότι η μετανάστευση στην Ελλάδα δεν είχε αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομία⁴⁸. Η έρευνα από τον Λιανό, τον Σαρρή και της Κατσέλη το 1996⁴⁹, η οποία ανέλυσε τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην οικονομίας του Βόρειου τμήματος της χώρας, έδειξε ότι αν και οι μετανάστες υποκαθιστούν ελάχιστα τους Έλληνες στην αγορά εργασίας της περιοχής παρόλα αυτά συμβάλουν θετικά στην αύξηση του Α.Ε.Π.. Επιπλέον, η έρευνα του Λαμπρινιάδη και της Λυμπεράκη το 2001⁵⁰ για τους Αλβανούς μετανάστες στην Θεσσαλονίκη που στηρίχθηκε σε ένα ερωτηματολόγιο που μοιράστηκε σε 500 νοικοκυριά μεταναστών, έδειξε ότι υποκαθιστούν τους Έλληνες σε ελάχιστο βαθμό επειδή δουλεύουν κυρίως σε επιχειρήσεις μικρού μεγέθους ενώ η έρευνα από τον Λιανό το 2003⁵¹, έδειξε ότι το ποσοστό συγκέντρωσης των μεταναστών στην χώρα δεν έχει αντίκτυπο στον ποσοστό ανεργίας του γηγενή

---

⁴⁹ Lianos T, Sarris A & Katseli L, *Illegal immigration and local labor markets: The case of Northern Greece*, *International Migration*, vol.XXXIV-3, 1996, σελ. 449-484.

⁵⁰ Λαμπρινιάδης Λόης και Λυμπεράκη Αντιγόνη, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001.

⁵¹ Λιανός Θεόδωρος, *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική διερεύνηση, Κέντρο Προγραμματισμού και οικονομικών ερευνών*, Μελέτης Νο 51, 2003.

πληθυσμού ανεξαρτήτως φύλου. Τέλος, έρευνα που δημοσιεύτηκε από τον Κασίμη το 2001⁵² σχετικά με τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην οικονομία της ελληνικής υπαίθρου, έδειξε ότι δεν ήταν αρνητικές. Αντίθετα, οι μετανάστες ήταν ωφέλιμοι καθώς μείωσαν το εργατικό κόστος, δημιούργησαν θέσεις εργασίας και κάλυψαν την έντονη ζήτηση εργατικής δύναμης εκείνης της περιόδου.

Όσον αφορά την πιο πρόσφατη χρονική περίοδο, η έρευνα από τους Ζωγραφάκη, Κόντη και Μητρόπουλου το 2007, διαπίστωσε ότι οι μετανάστες συνεισφέρουν στο ΑΕΠ σε ποσοστό μεταξύ του 2,3% και 2,8%. Ακόμα, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι μετανάστες αν και είναι ανταγωνιστικοί προς τους έλληνες εργαζόμενους με χαμηλό εισόδημα και χαμηλή εξειδίκευση, παρόλα αυτά συνεισφέρουν στην ελληνική οικονομία σε πολλά επίπεδα. Αυτό συμβαίνει επειδή δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας για τον γηγενή πληθυσμό, αυξάνουν την κατανάλωση και μειώνουν τις τιμές των προϊόντων, συμβάλλουν στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων και προϊόντων, έχουν θετικό αντίκτυπο στο εθνικό ισοζύγιο πληρωμών και συμπληρώνουν θέσεις εργασίας που οι Έλληνες δεν επιθυμούν να εργαστούν, οι οποίες διαφορετικά θα παρέμεναν κενές, προκαλώντας αρνητικές επιπτώσεις στις ελληνικές επιχειρήσεις, στις εξαγωγές και στα προϊόντα.

Επίσης, από την έρευνα του Κανελλόπουλου και του Πετραλιά με στοιχεία από την ΕΕΔ για το β' τρίμηνο των ετών 2004-2007⁵³, εξάγεται πάλι το συμπέρασμα ότι

---

⁵² Κασίμης Χαράλαμπος, Νιτσιάκος Βασίλης, Ζακοπούλου Έρση και Παπαδόπουλος Απόστολος, *Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική υπαίθρο*, Πανεπιστήμιο Πατρών- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002, σελ.182.

⁵³ Κανελλόπουλος Κωνσταντίνος και Πετραλιάς Αθανάσιος, *Η επίδραση της μετανάστευσης στη θέση των Ελλήνων στην αγορά εργασίας*, Τράπεζα της Ελλάδος, Ομιλίες Ημερίδας 22 Μαρτίου 2010, σελ.43-57.

<http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/%CE%97%CE%B5%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CE%B1%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AC%CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82.pdf>

οι μετανάστες δεν φαίνεται να επιδρούν αρνητικά στην ελληνική οικονομία και στους έλληνες εργαζόμενους. Αντίθετα, δεν παρουσιάζεται ανταγωνισμός μεταξύ μεταναστών και ελλήνων εργαζομένων αλλά φαίνεται να υπάρχει μία θετική συμπληρωματική επίδραση των μεταναστών στην απασχόληση των ελλήνων. Έτσι, όσο περισσότερο αυξάνεται η απασχόληση των αλλοδαπών που μοιράζονται τα ίδια παραγωγικά χαρακτηριστικά με άλλους έλληνες, τόσες περισσότερες είναι οι πιθανότητες των συγκεκριμένων Ελλήνων να εργάζονται. Ακόμα όσο οι αλλοδαποί αυξάνονται οι έλληνες εργαζόμενοι που έχουν τα ίδια παραγωγικά χαρακτηριστικά με αυτούς ελαχιστοποιούν τις πιθανότητες να χάσουν την εργασία τους.

Τέλος, τα ίδια αποτελέσματα επιβεβαιώνουν και άλλες δύο έρευνες που δημοσιεύτηκαν το 2010 και το 2013 σχετικά με την επίδραση των μεταναστών στην αγορά εργασίας, η πρώτη από τους Κανελλόπουλο και Πετραλιά και η δεύτερη από τους Andri Chassamboulli και Theodoros Palivos. Σύμφωνα με τους πρώτους η μετανάστευση έχει θετική επίδραση στην ελληνική οικονομία ενώ σύμφωνα με τους δεύτερους η απασχόληση των μεταναστών έχει θετικό αντίκτυπο τόσο στην απασχόληση όσο και στους μισθούς των ελλήνων εργαζομένων⁵⁴.

3.4 Απασχόληση των μεταναστών μετά την οικονομική κρίση του 2010.

Από την οικονομική κρίση του 2010 όμως και έπειτα, πολλοί κλάδοι της ελληνικής οικονομίας αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα, γεγονός που έχει επηρεάσει έντονα και την απασχόληση των μεταναστών. Ως εκ τούτου, ήδη από το

(Πρόσβαση 20/10/2014).

⁵⁴ Ευαγγελία Παπαπέτρου, *Η ελληνική αγορά εργασίας στα χρόνια της κρίσης: Πρόσφατες εξελίξεις και προοπτικές*, σελ. 367. <http://62.1.43.74/5Ekdosis/UplPDFs//sylltomos14/353-380%20Papapetrou%202014.pdf>

2008, για πρώτη φορά τα ποσοστά της ανεργίας των μεταναστών εξισώθηκαν με τα αντίστοιχα των Ελλήνων, φτάνοντας το 8% του συνόλου⁵⁵ ενώ το 2010 η ανεργία των μεταναστών εκτοξεύτηκε ξεπερνώντας αρκετά εκείνη των ελλήνων, έχοντας ποσοστά 20% και 16% αντίστοιχα⁵⁶. Με το πέρασμα των χρόνων η ανεργία τόσο των μεταναστών -αλλά και των ελλήνων- ανέβηκε δραματικά. Στον παρακάτω πίνακα, περιέχονται τα ποσοστά της ανεργίας των μεταναστών την περίοδο από το 2008 και μέχρι το 2012.

Πίνακας 7. Ανεργία μεταναστών ανά φύλο από το 2008 έως το 2012.

Έτη	Άνδρες	Γυναίκες
2008	5%	12,30%
2009	10,40%	14,50%
2010	15,20%	17,70%
2011	21,50%	23,20%
2012	34,50%	32,60%

Πηγή: OECD Immigration Migration Outlook, 2013.

Όπως παρατηρούμε, η ανεργία τόσο των αντρών όσο και των γυναικών μεταναστών, από το 2008 μέχρι και το 2012 αυξήθηκε ιδιαίτερα. Αυτοί που φαίνεται να έχουν πληγεί περισσότερο είναι οι άντρες, αφού από το 2008 και μέχρι το 2012 η ανεργία τους εξαπλασιάστηκε, ξεκινώντας από ποσοστό 5%» και καταλήγοντας σε ποσοστό 34,5%, ενώ η αντίστοιχη των γυναικών σχεδόν τριπλασιάστηκε, και έφτασε

⁵⁵ Κρητικίδης Γιώργος, Ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική- Η απασχόληση των μεταναστών, σειρά Ενημέρωση, αρ.140, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ, 2008, σελ.14-32.

⁵⁶ Anna Triandafyllidou and Michaela Maroufouf, *GREECE; Report prepared for the SOPEMI meeting 2011*, 2011, σελ.21 http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2012/06/SOPEMI-Greece-report_2011.pdf

από 12,3% το 2008 σε 32,6% το 2012. Επίσης, παρατηρούμε ότι αν και οι γυναίκες παρουσίαζαν μέχρι και το 2011 υψηλότερα ποσοστά ανεργίας από τους άντρες, παρόλα αυτά το 2012 αντιστρέφεται η κατάσταση και οι άντρες εμφανίζουν περισσότερη ανεργία από τις γυναίκες. Παρόλα αυτά η διαφορά μεταξύ τους είναι μόνο σχεδόν 2%, δηλαδή αισθητά μικρή.

Η δραματική αύξηση της ανεργίας είναι απολύτως κατανοητή αν παρατηρήσουμε την απασχόληση στους κλάδους όπου εργάζονται οι περισσότεροι μετανάστες. Σύμφωνα με τα στοιχεία των ερευνών εργατικού δυναμικού της ΕΛΣΤΑΤ για το β' τρίμηνο κάθε έτους, από το 2009 και μέχρι το 2012 παρατηρούμε μεγάλη πτώση της απασχόλησης τόσο στον τομέα των κατασκευών όσο και στον τομέα της μεταποίησης. Έτσι, μέσα σε τρία μόλις χρόνια η απασχόληση στον κατασκευαστικό τομέα μειώθηκε κατά 194,2% ενώ η απασχόληση στον μεταποιητικό τομέα κατά 178%, ενώ όλοι οι τομείς της οικονομίας παρουσιάζουν μείωση σε ποικίλους βαθμούς.

Η πτώση της απασχόλησης και η αύξηση της ανεργίας επηρέασαν έντονα τους μετανάστες με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να επιλέξουν τελικά να φύγουν από τη χώρα. Σύμφωνα με τα στοιχεία του OECD για το 2013,⁵⁷ ο αριθμός των επίσημων μεταναστών από 610.800 άτομα το 2009 μειώθηκε σε 596.200 άτομα το 2010, σε 582.100 το 2011, ενώ το 2012 μειώθηκε κατά πολύ φτάνοντας τα 440.100 άτομα. Αυτό σημαίνει ότι μόλις μέσα σε ένα διάστημα τριών ετών οι επίσημοι μετανάστες στην Ελλάδα μειώθηκαν κατά 170.700 άτομα. Επίσης, μειώθηκε δραματικά και ο αριθμός των έγκυρων αδειών παραμονής των μεταναστών. Έτσι, από 46.500 το 2009, μειώθηκαν σε 33.400 το 2010, σε 23.200 το 2011 και σε 10.400 το 2012. Αυτό είναι

---

⁵⁷ OECD (2013), *International Migration Outlook 2013*, OECD Publishing, σελ. 256, http://dx.doi.org/10.1787/migr_outlook-2013-en

ιδιαίτερα αρνητικό για την ελληνική οικονομία αλλά και την αγορά εργασίας, αφού φεύγει από την χώρα ένα σημαντικό κομμάτι του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού, που όπως διαπιστώσαμε έχει συνεισφέρει θετικά σε πολλά επίπεδα.

Μέρος Β: Μετανάστες στην Αττική και η σχέση τους με την αγορά εργασίας.

Κεφάλαιο 1. Ο σχεδιασμός της έρευνας.

1.1 Το αντικείμενο της έρευνας και οι σκοποί της.

Η παρούσα έρευνα έχει ως αντικείμενο τους μετανάστες εργαζόμενους και την σχέση τους με την αγορά εργασίας. Όπως είδαμε στο πρώτο μέρος της εργασίας, οι μετανάστες αποτελούν ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού της χώρας και συντελούν σε μεγάλο βαθμό στην διάρθρωση της αγοράς εργασίας και της οικονομίας, δουλεύοντας κυρίως σε εργασίες κακοπληρωμένες και χωρίς κοινωνικό κύρος. Οι άντρες εργάζονται κυρίως στον κατασκευαστικό τομέα και οι γυναίκες κατά κύριο λόγο στον τομέα της οικιακής εργασίας, σε δουλειές όπου οι Έλληνες εργαζόμενοι αποφεύγουν να εργαστούν.

Η απασχόληση λοιπόν των μεταναστών στο μεγαλύτερο τους ποσοστό στον δευτερεύοντα τομέα της αγοράς εργασίας, στις λεγόμενες «κακές δουλειές» με χαμηλές απολαβές, έδωσε το ερέθισμα ώστε να έχει η έρευνα ως αντικείμενο την σχέση τους με την αγορά εργασίας. Οι σκοποί της έρευνας είναι να δώσει «φωνή» σε αυτούς τους ανθρώπους να μιλήσουν για τον τρόπο που βιώνουν την εργασία τους, τα προβλήματα που τυχόν αντιμετωπίζουν, τις δυσκολίες να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και σε επαγγέλματα που προσφέρουν μεγαλύτερες δυνατότητες, για τυχόν διακρίσεις που μπορεί να υφίστανται λόγω της εθνικότητάς τους, και γενικά για ότι αυτοί θέλουν να βγάλουν προς τα έξω που να έχει σχέση με την εργασία τους. Στόχος ήταν λοιπόν εν κατακλείδι να γίνει η έρευνα ένα μέσο για να ακουστεί η άποψη των ίδιων των μεταναστών απόφια και να δώσει μία εικόνα της σχέσης τους με την αγορά εργασίας μέσα από τα δικά τους μάτια.

1.2 Η επιλογή του ποιοτικού χαρακτήρα της έρευνας και της συνέντευξης βάθους ως μεθόδου διεξαγωγής της.

Η παρούσα έρευνα επιλέχτηκε να έχει τον χαρακτήρα ποιοτικής έρευνας. Ο λόγος που συνέβη αυτό, είναι το γεγονός ότι η ποιοτική έρευνα προσφέρει αρχικά στον ερωτώμενο την δυνατότητα να διηγηθεί αναλυτικά και εις βάθος τις εμπειρίες, τις απόψεις και τους προβληματισμούς του πάνω σε κάποιο θέμα που τον απασχολεί και έπειτα στον ερευνητή να παρατηρήσει άμεσα και με εκτενή τρόπο τα άτομα που επιθυμεί να ερευνήσει. Όσον αφορά τον πρώτο, σύμφωνα με την Κυριαζή Νότα, με την ποιοτική έρευνα του δίνεται η δυνατότητα «να αναπτύξει τα θέματα όπως εκείνος θέλει, καθώς περιγράφει ελεύθερα τις εμπειρίες του, αναφέρεται σε γεγονότα και καταστάσεις που έχουν ιδιαίτερη σημασία για τον ίδιο και εκφράζει γενικώς τις απόψεις του»⁵⁸. Όσον αφορά το δεύτερο, σύμφωνα με την Λυδάκη Άννα, η ποιοτική έρευνα δίνει την ευκαιρία στον ερευνητή να «διεισδύσει στον χώρο των υποκειμένων της έρευνάς του», ειδικά σε ομάδες που «χωρίς αμεσότερη διείσδυση του ίδιου του ερευνητή στον χώρο και τον κόσμο των υποκειμένων της έρευνάς του και χωρίς ποιοτική ανάλυση των φαινομένων, τα συμπεράσματα στα οποία αυτός θα καταλήξει δεν θα έχουν πληρότητα»⁵⁹.

Η διεξαγωγή μιας ποιοτικής έρευνας μπορεί να πραγματοποιηθεί με ποικίλους τρόπους, με τον εκάστοτε ερευνητή να επιλέγει αυτόν που θεωρεί καταλληλότερο για την έρευνά του. Οι συνηθέστεροι τρόποι για να πραγματοποιηθεί μια ποιοτική έρευνα είναι οι ομάδες εστίασης, η συνέντευξη βάθους, η ανάλυση περιεχομένου η συμμετοχική παρατήρηση. Από αυτούς στην παρούσα έρευνα επιλέχτηκε η

---

⁵⁸ Κυριαζή Νότα, *Η κοινωνιολογική έρευνα*, Πεδίο, Αθήνα, 2011,σελ. 253-256.

⁵⁹ Λυδάκη Άννα, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2012, σελ.133-141.

συνέντευξη βάθους επειδή θεωρήθηκε ως καταλληλότερη για την επίτευξη των στόχων της με βάση το είδος του πληθυσμού τον οποίο καλέστηκε να μελετήσει .

Η συνέντευξη βάθους προσφέρει στον ερευνητή μία σειρά από πλεονεκτήματα σε σχέση με τις άλλες μεθόδους διεξαγωγής ποιοτικών ερευνών⁶⁰. Καταρχάς, δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να μελετήσει πολύπλοκες στάσεις, αξίες και συμπεριφορές ατόμων σε βάθος. Ακόμα, τον διευκολύνει να έρθει πιο κοντά με τον ερωτώμενο και να αναπτύξει αμεσότητα μαζί του. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς μπορεί να μεταβάλει εξολοκλήρου την πορεία της συνέντευξης, με τον ερωτώμενο όχι μόνο να διευρύνει το θέμα της συζήτησης αλλά και ανοίγει θέματα που δεν είχαν καθοριστεί προηγουμένως, δίνοντας σημαντικές πληροφορίες που διαφορετικά ο ερευνητής δεν θα είχε συλλέξει. Επιπλέον, ο ερευνητής χρησιμοποιώντας την συνέντευξη βάθους βλέπει το εκάστοτε ζήτημα από την σκοπιά του ερωτώμενου, καταφέροντας έστω και για το σύντομο διάστημα της συνέντευξης να μπει για λίγο στην δικιά του θέση, κάτι που του επιτρέπει να κατανοήσει καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν τα υποκείμενα της έρευνάς του την πραγματικότητά τους καθώς και τις απόψεις και τις συμπεριφορές τους.

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι η συνέντευξη βάθους που πραγματοποιήθηκε στην έρευνα επιλέξαμε να είναι ημι-δομημένη. Αυτό σημαίνει ότι ενώ οι ερωτήσεις στην συνέντευξη ήταν καθορισμένες από πριν με τον σχηματισμό ενός ερωτηματολογίου, παρόλα αυτά υπήρχε ευελιξία τόσο στην σειρά με την οποία μπορούσαν να απευθυνθούν στους ερωτώμενους, στην τυχόν τροποποίηση του περιεχομένου τους και στην πρόσθεση ή αφαίρεσή τους ανάλογα με τις ανάγκες της κάθε συνέντευξης. Ο λόγος που επιλέχθηκε η συνέντευξη να είναι

---

⁶⁰ Ιωσηφίδης Θεόδωρος, *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Κριτική, Αθήνα, 2008, σελ.113

ημι-δομημένη ήταν το γεγονός ότι με αυτό τον τρόπο οι ερωτώμενοι θα είχαν μεγαλύτερη ελευθερία να αναπτύξουν τις απόψεις τους και έτσι η συζήτηση να οδηγήσει στην αποκάλυψη γεγονότων και βιωμάτων που διαφορετικά θα ήταν αδύνατο να γίνει αν η συνέντευξη είχε δομημένη μορφή.

1.3 Η επιλογή του δείγματος της έρευνας και η μέθοδος εύρεσής του.

Στην παρούσα έρευνα, οι ερωτώμενοι που αποτέλεσαν τον πληθυσμό του δείγματος επιλέχθηκαν με βάση έξι κριτήρια. Αυτά ήταν το κριτήριο της εθνικότητας, το κριτήριο του φύλου, το κριτήριο της ηλικίας, το κριτήριο των ετών παραμονής στην χώρα, το κριτήριο της οικογενειακής κατάστασης και το κριτήριο της σχέσης με την αγορά εργασίας. Ας τα δούμε λοιπόν αναλυτικότερα ξεκινώντας από το πρώτο και καταλήγοντας στο τελευταίο από αυτά:

- Εθνικότητα

Οι ερωτώμενοι της έρευνας εκτιμήθηκε ως σημαντικό να έχουν διαφορετικές εθνικότητες, προκειμένου να υπάρξει η δυνατότητα διεξαγωγής συμπερασμάτων όχι μόνο για μια συγκεκριμένη εθνικότητα μεταναστών και την σχέση τους με την αγορά εργασίας π.χ. οι Αλβανοί μετανάστες, αλλά για μετανάστες που ο καθένας τους είναι διαφορετικής εθνικότητας. Με αυτό τον τρόπο, θεωρήθηκε ότι ίσως παρατηρηθούν διαφοροποιήσεις μεταξύ τους ως προς ζητήματα που συνδέονται με την αγορά εργασίας, που ενδεχομένως έχουν ως αιτία την εθνικότητά τους. Ακόμα, επειδή οι μετανάστες στην Ελλάδα προέρχονται από έναν μεγάλο αριθμό διαφορετικών χωρών, κρίθηκε ως καταλληλότερο η έρευνα να συμπεριλάβει άτομα όσο πιο πολλών εθνικοτήτων ήταν δυνατό. Έτσι, το δείγμα κατέληξε να περιέχει μετανάστες από διαφορετικές ηπείρους και χώρες, οι οποίοι ανήκουν σε εθνικότητες που έχουν έναν μεγάλο πληθυσμό ατόμων που διαμένουν μόνιμα στη χώρα.

- Φύλο

Εκτός από την εθνικότητα θεωρήθηκε σημαντικό οι ερωτώμενοι που θα λάμβαναν μέρος στην έρευνα να μην είναι ενός συγκεκριμένου φύλου αλλά να είναι και άντρες και γυναίκες εξίσου. Όπως άλλωστε είδαμε και στο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, το φύλο καθορίζει έντονα τον τομέα της εργασίας των μεταναστών, με τις γυναίκες να εργάζονται σε διαφορετικούς τομείς της οικονομίας από τους άντρες. Έτσι, αποφασίστηκε οι μισοί ερωτώμενοι του δείγματος να είναι γυναίκες και οι άλλοι μισοί να είναι άντρες.

- Ηλικία

Ακόμα θεωρήθηκε καλύτερο για την έρευνα να συμπεριληφθούν στο δείγμα μετανάστες από όλο το φάσμα των ηλικιών που αποτελείται ο εργαζόμενος πληθυσμός, δηλαδή από 14 έως και 65 ετών. Όπως είδαμε και στο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, οι μετανάστες μικρής ηλικίας καθώς και οι δεύτερης γενιάς έχουν υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο από τους μετανάστες μεγάλης ηλικίας ή πρώτης γενιάς, γεγονός που ενδεχομένως να επηρεάζει τόσο το είδος της εργασίας τους και το περιεχόμενό της, όσο και τις απολαβές τους, την ενσωμάτωσή τους στην αγορά εργασίας, καθώς και την αντιμετώπισή τους από τους άλλους εργαζόμενους ή τους εργοδότες τους. Έτσι, στο δείγμα περιλαμβάνονται μετανάστες διαφορετικής ηλικίας ο καθένας.

- Έτη παραμονής στην χώρα

Η επιλογή των μεταναστών που έλαβαν μέρος στην έρευνα καθορίστηκε ακόμα και από τα έτη παραμονής τους στην Ελλάδα. Οι μετανάστες που διαμένουν καιρό στην χώρα, όπως είναι φυσικό, καταφέρνουν να δημιουργήσουν δεσμούς με άλλους

μετανάστες ή Έλληνες αλλά και να καταλάβουν τον τρόπο που λειτουργεί η ελληνική οικονομία, δυο γεγονότα που ίσως τους διευκολύνουν στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας αλλά και στην εύρεση καλύτερων εργασιών σε σχέση με τους μετανάστες που διαμένουν στην χώρα για μικρό χρονικό διάστημα. Ακόμα, έχουν εξοικειωθεί με τα ήθη και τα έθιμα του τόπου ενώ ενδεχομένως έχουν μάθει να μιλούν και την ελληνική γλώσσα καλά, κάτι που ίσως τους δίνει ένα επιπλέον πλεονέκτημα απέναντι σε όσους μετανάστες έχουν διαμείνει λίγα έτη στη χώρα. Ως αποτέλεσμα, το δείγμα περιλαμβάνει μετανάστες που διαμένουν από λίγα έως πολλά έτη στην Ελλάδα.

- Οικογενειακή κατάσταση

Επίσης αποφασίστηκε η επιλογή των ερωτώμενων της έρευνας να πραγματοποιηθεί και με βάση την οικογενειακή τους κατάσταση. Θεωρήθηκε ότι το συγκεκριμένο κριτήριο ίσως επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό την εργασία του σε πολλά επίπεδα. Οι μετανάστες που είναι έγγαμοι ή έχουν και παιδιά ή διαμένουν και με άλλους συγγενείς τους, λογικά θα έχουν ανάγκη για περισσότερες χρηματικές απολαβές σε σχέση με ένα έναν μετανάστη άγαμο ή χωρίς παιδιά, αφού καλούνται να συντηρήσουν εκτός από τους εαυτούς τους και άλλα άτομα. Έτσι, ίσως καλούνται να δουλέψουν δύο ή περισσότερες δουλειές προκειμένου να τα βγάλουν πέρα, ή αναγκάζονται να παραμείνουν σε μία εργασία με άσχημες συνθήκες ή ελάχιστες απολαβές από φόβο μήπως μείνουν άνεργοι ή ίσως να δέχονται ρατσιστικές συμπεριφορές στον χώρο εργασίας τους προκειμένου να μην χάσουν την δουλειά τους κ.λπ. Έτσι, το δείγμα περιλαμβάνει μετανάστες διαφορετικής οικογενειακής κατάστασης, από άγαμους μέχρι και παντρεμένους με παιδιά.

- Σχέση με την αγορά εργασίας

Τέλος, η επιλογή των ερωτωμένων για την έρευνα έγινε και με βάση την σχέση τους με την αγορά εργασίας. Ήταν σημαντικό να συμπεριληφθούν μετανάστες όπου δουλεύουν και νόμιμα αλλά και χωρίς τα απαραίτητα έγγραφα εργασίας. Αυτό συμβαίνει επειδή οι μετανάστες χωρίς χαρτιά δουλεύουν και σε εργασίες χωρίς ένσημα και ασφάλεια ενώ οι νόμιμοι μετανάστες μπορούν να βρουν εργασία με ένσημα και ασφάλεια, όπου λογικά θα τους προσφέρει καλύτερες απολαβές αλλά και συνθήκες εργασίας και διαβίωσης. Έτσι, το δείγμα περιλαμβάνει τόσο μετανάστες που δουλεύουν νόμιμα, όσο και μετανάστες που δουλεύουν χωρίς χαρτιά. Ακόμα, συμπεριλήφθηκαν στο δείγμα μόνο έμμισθοι μετανάστες, γιατί οι αυτοαπασχολούμενοι μετανάστες όπως είδαμε στο κεφάλαιο τρία του πρώτου μέρους είναι ελάχιστοι στην Αττική σε σχέση με όσους δουλεύουν με έμμισθη απασχόληση. Έτσι, επιλέχθηκε η έρευνα να επικεντρωθεί μόνο σε αυτούς.

Αφού επιλέχθηκαν τα κριτήρια με τα οποία θα διαλεγόταν ο πληθυσμός του δείγματος της έρευνας, θεωρήθηκε ως αποτελεσματικότερος τρόπος εύρεσής του να χρησιμοποιηθεί η μέθοδος της λεγόμενης «χιονοστιβάδας». Ο λόγος που προτιμήθηκε αυτή η μέθοδος και όχι κάποια άλλη, έγκειται στο γεγονός ότι είναι κατάλληλη σε περιπτώσεις όπου ο πληθυσμός που αναζητείται για μία έρευνα αποτελείται από μετανάστες εργαζόμενους, καθώς αυτοί ανήκουν στους «ειδικούς πληθυσμούς» που είναι δύσκολο να εντοπιστούν, όπως είναι π.χ. οι άστεγοι⁶¹. Με την μέθοδο της χιονοστιβάδας, ο ερευνητής απευθύνεται σε έναν αριθμό από άτομα του πληθυσμού που επιθυμεί να ερευνήσει, με σκοπό αυτά να του συστήσουν εκ νέου έναν άλλον αριθμό από άτομα του ίδιου πληθυσμού που ενδεχομένως γνωρίζουν - εξ ου και η ονομασία της-, με τον ερευνητή να συσσωρεύει ολοένα και περισσότερα

---

⁶¹ Babbie Earl, *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα*, Κριτική, Αθήνα, 2011, σελ. 292-293.

άτομα του πληθυσμού που τον ενδιαφέρει για την έρευνά του. Έτσι και στην παρούσα έρευνα ακολουθήθηκε η ίδια διαδικασία, με τον πρώτο ερωτώμενο να μας συστήνει επιπλέον άτομα του πληθυσμού που αναζητούνταν, δηλαδή εργαζόμενους μετανάστες είτε μισθωτούς είτε αυτοαπασχολούμενους είτε εργοδότες που διαμένουν στην Αττική, το δεύτερο ερωτώμενο μας συστήνει άλλα άτομα και ούτω καθεξής, μέχρι να βρεθεί όλος ο πληθυσμός του δείγματος.

1.4 Ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα.

Το ερωτηματολόγιο της συνέντευξης σχεδιάστηκε με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας. Έτσι, οι ερωτήσεις επιλέχθηκαν με τον σκοπό να καλύπτουν όλα τα ερευνητικά ερωτήματα που είχαν τεθεί. Επειδή οι μετανάστες αποτελούν δεν μιλούν τα ελληνικά ως μητρική τους γλώσσα, αλλά τα έχουν μάθει κατά την διάρκεια της παραμονής τους στην χώρα, οι ερωτήσεις έπρεπε να προσαρμοστούν πάνω σε αυτό το δεδομένο. Έτσι, γράφτηκαν σε απλή γλώσσα ώστε να τις καταλαβαίνουν οι μετανάστες και έγινε προσπάθεια να είναι όσο πιο απλές και σύντομες γίνεται, ώστε να μην τους μπερδεύουν. Με βάση αυτά τα κριτήρια επιλέχθηκαν οι τελικές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου που ήταν 16 στον αριθμό. Το ερωτηματολόγιο παρατίθεται στα παραρτήματα της έρευνας με όλες τις ερωτήσεις που περιείχε.

Κεφάλαιο 2. Η διεξαγωγή της έρευνας.

2.1 Ο χρόνος, ο τόπος και ο τρόπος διεξαγωγής της έρευνας.

Οι συνεντεύξεις της έρευνας πραγματοποιήθηκαν, από τις 4 Δεκεμβρίου του 2014 και μέχρι τις 23 του ίδιου μήνα.. Έλαβαν μέρος είτε στο σπίτι των ερωτώμενων, είτε σε μπαρ όπου συχνάζουν μετανάστες. Από αυτά τα μέρη το καταλληλότερο περιβάλλον για συνέντευξη ήταν το σπίτι του ερωτώμενου, γιατί είχε περισσότερη ησυχία και δεν υπήρχαν καθόλου αντιπερισπασμοί. Παρόλα αυτά, σημασία είχε το μέρος όπου γινόταν η έρευνα να είναι αυτό όπου αισθανόταν πιο καλά ο κάθε ερωτώμενος για να μιλήσει και όχι αυτό που θα βόλευε καλύτερα εμένα και έτσι επιλέχθηκε η κάθε συνέντευξη να γίνεται εκεί όπου επιθυμούσε ο κάθε ένας από αυτούς.

Ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται μια συνέντευξη βάθους είναι ιδιαίτερα σημαντικός για τον καθορισμό τόσο της ποσότητας όσο και της ποιότητας των πληροφοριών που καταφέρνει να συλλέξει ο ερευνητής για τον ερωτώμενο. Έπρεπε λοιπόν να είμαι εξαιρετικά προσεκτικός καθ' όλη την διάρκεια της συνέντευξης σε πολλά σημεία. Κατά την διάρκεια λοιπόν των συνεντεύξεων που απαιτήθηκαν για την παρούσα έρευνα, προσπάθησα να μειώσω τους κινδύνους που ελλοχεύουν κατά την διάρκειά της με πολλούς τρόπους. Καταρχάς, προσπάθησα ο ερωτώμενος να έχει τη αμέριστη προσοχή μου. Έτσι, απέφυγα για όλη την διάρκειά της να κάνω πράγματα που θα με αποσπούσαν, όπως το να ψάχνω την τσάντα που είχα μαζί μου ή να αποσπάται η προσοχή μου από άλλα άτομα που τυχόν βρίσκονταν στον ίδιο χώρο. Ακόμα, προσπάθησα να μην κάνω το οτιδήποτε μπορούσε να προκαλέσει στον ερωτώμενο ενόχληση, όπως το να πω κάποια λέξη που ίσως τον κάνει να αισθανθεί άσχημα. Επίσης, προσπάθησα να μιλώ μόνο όταν θεωρούσα ότι ήταν απαραίτητο για

την συνέντευξη, επιδιώκοντας να αφήνω όσο το δυνατόν γίνεται πιο ελεύθερο τον ερωτώμενο να αναπτύξει χωρίς διακοπές και παρεμβάσεις την σκέψη του ενώ όταν μιλούσα προσπάθησα να χρησιμοποιώ λέξεις απλές και κατανοητές που να μην τον δυσκολεύουν στην κατανόησή τους, δεδομένου κιόλας του προβλήματος της γλώσσας. Τέλος, προσπάθησα να κρύψω όσο μπορούσα το άγχος μου, ώστε να μην μεταδώσω στον ερωτώμενο την αγωνία μου για την διεξαγωγή της συνέντευξης και δεν νιώσει αρκετά άνετα μαζί μου.

Εκτός όμως από τις συμπεριφορές που προσπάθησα να αποφύγω, για να μην φέρω τον ερωτώμενο σε αμηχανία ή σύγχυση, προσπάθησα να κάνω κατά την διάρκεια της συνέντευξης και μία σειρά από πράγματα που πίστεψα ότι θα του προκαλέσουν θετική εντύπωση και θα ωφελήσουν την ομαλή ροή της. Έτσι, φρόντισα πρώτα από όλα όταν κανόνιζα ραντεβού με κάποιον ερωτώμενο να φτάσω τουλάχιστον πέντε λεπτά νωρίτερα από την προγραμματισμένη ώρα πραγματοποίησης της συνέντευξης, ώστε να μην του προκαλέσω εκνευρισμό με μία ενδεχόμενη καθυστέρησή μου αλλά και να έχω την πολυτέλεια να ρυθμίσω κάποιες παραμέτρους που τυχόν θα επιδρούσαν αρνητικά στην διεξαγωγή της συνέντευξης, π.χ. αν είχε φασαρία να βρω κάποιον ήσυχο χώρο ώστε η ομιλία να ακούγεται καθαρά κατά την απομαγνητοφώνηση και να μην περιέχει θορύβους που ίσως αλλοίωναν κάποια λέξη, φράση ή και ολόκληρες προτάσεις. Ακόμα, προσπάθησα να είμαι ευγενικός μαζί του, ευχαριστώντας τον για την συνέντευξη που μου παραχώρησε τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος, ανταλλάσσοντας μαζί του θερμή χειραγία και απευθυνόμενος σε αυτόν δείχνοντάς του σεβασμό και κατανόηση. Επίσης, του τόνισα ότι οποιαδήποτε στιγμή ο ίδιος θελήσει να σταματήσουμε την συνέντευξη να μου το πει χωρίς δισταγμό, καθώς και οτιδήποτε άλλο θελήσει κατά την διάρκειά της. Τέλος, έκανα οτιδήποτε πρέπει για να τηρηθούν οι κανόνες που

πρέπει να διέπουν μια συνέντευξη, δηλαδή όλες οι τυπικές διαδικασίες που απαιτούνται. Τον διαβεβαίωσα για την ανωνυμότητά του, τους σκοπούς της έρευνας, την σημασία που έχει η συνεισφορά του σε αυτή, του υπενθύμισα τους όρους με τους οποίους είχαμε συμφωνήσει να γίνει η συνέντευξη, και τήρησα τον χρόνο που είχαμε συμφωνήσει να διαρκέσει η συνέντευξη.

Καταλήγοντας, ως προς τον τρόπο καταγραφής των απαντήσεων και του λόγου του ερωτώμενου, χρησιμοποίησα ένα πρόγραμμα ηχογράφησης στο κινητό μου, το οποίο είχα ανοιχτό από την αρχή μέχρι και το τέλος της συζήτησής μας χωρίς διακοπή. Παράλληλα όμως είχα μαζί μου και ένα τετράδιο και ένα στυλό, για να σημειώνω κάποια πράγματα που δεν μπορώ να καταγράψω μόνο με την χρήση του μαγνητοφώνου, όπως είναι οι εκφράσεις του προσώπου του ερωτώμενου σε κάποια σημεία, την στάση και τις κινήσεις του σώματός του, τις όποιες αντιδράσεις του πάνω σε κάποιο θέμα, τυχόν παρατεταμένη σιωπή ή παύση του κ.λπ. Βέβαια, όπως τόνισα και προηγουμένως, σημείωνα στο τετράδιο με φειδώ συγκεκριμένα βασικά πράγματα και όταν το θεωρούσα απαραίτητο, για να έχω την προσοχή μου στραμμένη απολύτως στον ερωτώμενο.

2.2 Προβλήματα που προέκυψαν κατά την διεξαγωγή της έρευνας.

Κατά την διεξαγωγή της έρευνας προέκυψε μια σειρά από προβλήματα, άλλα αναμενόμενα και άλλα όχι. Από τα αναμενόμενα προβλήματα ήταν καταρχάς το πρόβλημα του χρόνου. Οι συνεντεύξεις έπρεπε να πραγματοποιηθούν μέσα σε μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο, και καθώς η μέθοδος επιλογής του δείγματος που χρησιμοποιήθηκε ήταν αυτή της μεθόδου της χιονοστιβάδας, το δείγμα δεν ήταν ήδη επιλεγμένο αλλά προέκυπτε αλυσιδωτά μετά από κάθε συνέντευξη, με τον ερωτώμενο να προτείνει τον ερωτώμενο της επόμενης. Έτσι, έπρεπε ύστερα από κάθε

συνέντευξη να κλείνεται η συμφωνία για την συνάντηση με τον επόμενο ερωτώμενο, με αποτέλεσμα να υπάρχει καθυστέρηση μέχρι και αρκετών ημερών ανάμεσα στις συναντήσεις. Επίσης, σημαντικό πρόβλημα αποτέλεσε η σχετικά μικρή διάρκεια των συνεντεύξεων, με την κάθε μία όπως ειπώθηκε ήδη προηγουμένως να διαρκεί περίπου είκοσι λεπτά, με αποτέλεσμα να έχω διαρκώς το άγχος αν θα προλάβω να καλύψω επαρκώς τα ερευνητικά μου ερωτήματα αλλά και να αν θα μπορέσει ο ερωτώμενος να αναπτύξει σε βάθος τις σκέψεις του. Παρόλα αυτά, όσο προχωρούσαν οι συνεντεύξεις ένιωθα μεγαλύτερη σιγουριά, με συνέπεια έπειτα από την δεύτερη συνέντευξη, να νιώθω ασφάλεια σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα, καταλαβαίνοντας ότι ο χρόνος της συνέντευξης ήταν επαρκής, αρκεί η συζήτηση να παραμένει πάντοτε εντός θέματος και με ικανοποιητική ροή χωρίς καθυστερήσεις.

Επίσης, αναμενόμενο πρόβλημα αποτέλεσε και η έλλειψη εμπειρίας μου με την διαδικασία της συνέντευξης. Έτσι, σε κάποιες συνεντεύξεις δυσκολεύτηκα σε κάποια σημεία που πιο έμπειροι ερευνητές ίσως να είχαν ανταπεξέλθει καλύτερα, όπως η αδυναμία συγκέντρωσης σε κάποιες περιπτώσεις όπου η συνέντευξη είχε πραγματοποιηθεί σε μπαρ και η μη εξοικείωση μου με την ηχογράφηση με αποτέλεσμα να αντιμετωπίσω κάποιο πρόβλημα με το αρχείο μιας από τις συνεντεύξεις το οποίο διαγράφηκε και έτσι έπρεπε να αναλύσω την συνέντευξη με βάση τις σημειώσεις που είχα κρατήσει κατά τη διάρκειά της. Τέλος, το πιο σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπισα ήταν η αδυναμία μου να βρω εύκολα άτομα προκειμένου να μου μιλήσουν για την εργασιακή τους εμπειρία, καθώς οι πιο πολλοί μετανάστες φοβούνται να μου παραχωρήσουν συνέντευξη, έστω κι αν τους βεβαίωνα ότι η έρευνα είναι ανώνυμη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δυσκολευτώ αρκετά ως προς την συλλογή όλων των ατόμων που αποτέλεσαν το δείγμα της έρευνας, με τους περισσότερους μετανάστες που μου σύστηναν να αρνούνται να μου μιλήσουν.

Κεφάλαιο 3. Η ανάλυση των πληροφοριών που συλλέχθηκαν από την έρευνα.

3.1 Ο τρόπος ανάλυσης των πληροφοριών που συλλέχθηκαν από την έρευνα.

Οι πληροφορίες, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, συλλέχθηκαν με βάση ένα ερωτηματολόγιο 16 ερωτήσεων, με όλη την συνέντευξη να καταγράφεται μέσω ενός προγράμματος ηχογράφησης από το κινητό μου τηλέφωνο. Έτσι, μετά το πέρας κάθε συνέντευξης, έπρεπε να απομαγνητοφωνήσω την συνομιλία μου με τον εκάστοτε ερωτώμενο, ώστε να έχω τις απαντήσεις του σε μορφή γραπτού λόγου. Αφού λοιπόν κάθε συνέντευξη απομαγνητοφωνούνταν, άρχιζα την διαδικασία της ανάλυσης των πληροφοριών που είχα λάβει.

Για να την πραγματοποιήσω, ακολούθησα τέσσερα βήματα. Αυτό που έκανα πρώτα, ήταν να καταγράψω για κάθε έναν ερωτώμενο ένα «ημερολόγιο» της εργασιακής του εμπειρίας. Δηλαδή, από όταν ήρθε στην Ελλάδα τι δουλειά έκανε πρώτη, δεύτερη κτλ μέχρι και την τελευταία του, που την πραγματοποιούσε, αν ήταν ευχαριστημένος από αυτή και τον μισθό της και άλλα παρόμοια χαρακτηριστικά. Στην συνέχεια, κατέγραψα τυχόν εργασιακές εμπειρίες του ερωτώμενου όπου θεωρούσα πως ήταν εξαιρετικά σημαντικές, όπως π.χ. μία ρατσιστική επίθεση ή μη λήψη χρημάτων από μία εργασία όπου είχε πραγματοποιήσει. Έπειτα, κατέγραψα τις απόψεις του για διάφορα εργασιακά ζητήματα, όπως π.χ. ο ρόλος των μεταναστών στην οικονομία. Τέλος, (αφού είχα απομαγνητοφωνήσει σχεδόν όλες τις συνεντεύξεις), άρχισα να συγκρίνω τις απόψεις των ερωτώμενων για την εργασία τους στην Ελλάδα και τις εμπειρίες τους από αυτή, ώστε να δω τις ομοιότητες και τις διαφορές τους. Αφού τα πραγματοποίησα όλα αυτά, έγραψα ξεχωριστά για κάθε

ερωτώμενο την εργασιακή του εμπειρία, σχηματίζοντας δέκα διαφορετικές μικρές ιστορίες, δηλαδή μία για κάθε έναν από αυτούς.

3.2 Προβλήματα που προέκυψαν κατά την ανάλυση των πληροφοριών που συλλέχθηκαν από την έρευνα.

Για την ανάλυση των πληροφοριών που συλλέχθηκαν, προέκυψαν τέσσερα προβλήματα. Το πρώτο από αυτά ήταν η δυσκολία σε κάποιες συνεντεύξεις να καταλάβω σε μερικά σημεία τι έλεγαν οι ερωτώμενοι, καθώς αρκετοί από αυτούς δεν μιλούσαν τόσο καλά ελληνικά ή είχαν δυσνόητη προφορά, με αποτέλεσμα να ακούω πολλές φορές το μαγνητοφωνημένο αρχείο κάποιων συνεντεύξεων σε αρκετές περιπτώσεις, μια διαδικασία χρονοβόρα και δύσκολη ή ακόμα και να υπάρχουν κάποια –ελάχιστα- σημεία όπου δεν καταλάβαινα εντελώς τι λένε. Το δεύτερο ήταν ο θόρυβος σε κάποια αρχεία, που είχε προκύψει από άλλους παρευρισκόμενους στον χώρο όπου είχαν πραγματοποιηθεί κάποιες συνεντεύξεις, που όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, άκουγα πάλι αρκετές φορές κάποια σημεία των μαγνητοφωνημένων αρχείων για να διαπιστώσω ξεκάθαρα τι έλεγε ο ερωτώμενος.

Το τρίτο πρόβλημα ήταν ο χρόνος των συνεντεύξεων, που αν και ήταν και δεν ήταν πολύς, παρόλα αυτά καθυστερούσε αρκετά την ανάλυση, καθώς τα απομαγνητοφωνημένα κείμενα που προέκυπταν από τις συνομιλίες που είχα καταγράψει έπιαναν αρκετές σελίδες, ήταν δηλαδή αρκετά μεγάλα. Τέλος, το τέταρτο πρόβλημα, ήταν ο μεγάλος αριθμός των συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν για την έρευνα, με αποτέλεσμα να πρέπει να πραγματοποιηθούν δέκα αναλύσεις κειμένων αρκετών σελίδων το καθένα, που όπως είναι φυσικό χρειαζόταν αρκετός

χρόνος για να πραγματοποιηθούν. Εκτός όμως από αυτά τα προβλήματα, η ανάλυση των συνεντεύξεων ήταν ομαλή και σχετικά βατή.

Κεφάλαιο 4. Τα αποτελέσματα της έρευνας.

❖ Η περίπτωση του Β.

Ο Β είναι 55 χρονών, από την Αλβανία, και διαμένει στην Ελλάδα από εδώ και 24 χρόνια. Είναι παντρεμένος και έχει δυο παιδιά. Στην πατρίδα του δούλευε τεχνικός στον σιδηρόδρομο αλλά από την στιγμή που ήρθε στην Ελλάδα και μέχρι σήμερα έχει δουλέψει σε δύο επαγγέλματα. Όταν πρωτοήρθε εργαζόταν στα χωράφια σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, όπου μπορούσε να βρει δουλειά, και στη συνέχεια ήρθε στην Αθήνα και από τότε εργάζεται στον κατασκευαστικό τομέα. Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι εργάτης σε μια οικοδομική εταιρεία.

Όταν δούλευε στα χωράφια δεν είχε ασφάλεια και ένσημα αλλά από τότε που δουλεύει στην οικοδομή έχει κάποια ένσημα και κατά επέκταση και ασφάλεια, γιατί στον κλάδο αυτό όπως εξηγεί «ασφάλεια είναι τα ένσημα». Παρόλα αυτά η ασφάλεια που του παρέχεται δεν είναι αρκετή και εξαρτάται ανάλογα με τον εργοδότη. «Τότε που δούλευα για έναν εργολάβο ήταν πιο άσχημα τα πράγματα.. Δεν πήρα και τα ένσημα. Ασφάλεια δηλαδή δεν πήρα... Ήταν σαν συμφωνία με τον εργολάβο... Άμα ήθελε αυτός σου έδινε 40 ευρώ ας πούμε. Αλλιώς σου έλεγε άμα θέλεις με 30 ή 25 ευρώ χωρίς ένσημο. Άμα θέλεις ένσημο φύγε, δεν έχει». Ή σε άλλες περιπτώσεις μου προσθέτει: «Θα σου πει ο εργολάβος: φίλε θέλεις να' ρθεις; 20 ευρώ χωρίς ένσημο ή να δουλεύεις 30 μέρες και θα πάρεις δέκα ένσημα ή πέντε ή όσα συμφωνήσεις ξέρω εγώ». Όμως τώρα με την εργασία του στην οικοδομική εταιρεία είναι ευχαριστημένος γιατί παίρνει ένσημα κάθε μέρα και δεν αντιμετωπίζει προβλήματα τέτοιου είδους.

Αν και συνήθως εργαζόταν και έτσι λάμβανε τα χρήματα που χρειαζόταν για την επιβίωσή του, υπήρχαν περίοδοι που δεν είχε εργασία και δυσκολευόταν πάρα πολύ. Το κράτος όπως μου λέει δεν βοηθάει να βρίσκουν οι μετανάστες δουλειά επειδή δεν δίνει εύκολα τα χαρτιά που χρειάζονται προκειμένου να δουλέψουν στην χώρα ενώ ζητάει και πολλά χρήματα για να τα δώσει. Έτσι, οι μετανάστες πρέπει να πληρώνουν παράβολα που φτάνουν τα 100-150 ευρώ τον χρόνο ενώ συχνά πληρώνουν και δικηγόρους για να τα καταθέσουν, που πολλές φορές φτάνουν τα 400 με 500 ευρώ. Προσωπικά μου λέει έχει βιώσει πολλά τέτοια προβλήματα που αφορούσαν τα χαρτιά του, καθώς τα πλήρωνε κάθε χρόνο αλλά δεν τα λάμβανε ποτέ. «Πληρώναμε κάθε χρόνο και δεν παίρναμε χαρτιά. Συνέχεια. Τελειώνει το χρόνο και μετά παίρνεις το χαρτί. Και τώρα ακόμα είναι δύσκολα».

Ρατσισμό δεν αντιμετώπισε όπως μου λέει, καθώς στην οικοδομή και στα χωράφια που δουλεύει όλα αυτά τα χρόνια, οι περισσότεροι εργαζόμενοι είναι μετανάστες. Τα μόνα προβλήματα που αντιμετώπισε είχαν να κάνουν γενικά με τα χαρτιά του, την έλλειψη ενσήμων και ασφάλειας, τον χαμηλό μισθό που λάμβανε και τις συνθήκες εργασίας του. Ιδιαίτερα τον δυσαρέστησε μια περίπτωση όπου ένας εργοδότης του δεν τον πλήρωσε την εργασία ενός μήνα και είχε ως αποτέλεσμα να τον βάλουν και φυλακή είκοσι μέρες. Γενικά όμως ήταν τυχερός όπως μου λέει, γιατί υπήρχαν άνθρωποι που ήταν πρόθυμοι να τον βοηθήσουν και να του δώσουν και χρήματα όταν είχε ανάγκη, ώστε να καταφέρει με τα χρόνια να φτιάξει μια νέα ζωή εδώ. Έτσι, σκοπός του πια είναι να παραμείνει στην Ελλάδα και να μην γυρίσει πίσω στην Αλβανία. Άλλωστε, όπως πιστεύει, οι μετανάστες βοηθάνε την χώρα, αρκεί να δουλεύουν νόμιμα όπως αυτός με ασφάλεια και ένσημα και όχι σε μη νόμιμο καθεστώς εργασίας.

❖ Η περίπτωση του Κ.

Ο Κ είναι μετανάστης από το Αφγανιστάν, είναι 28 ετών και ήρθε στην Ελλάδα πριν 10 χρόνια περίπου, όπου και διαμένει μόνος του. Τους τελευταίους τρεις μήνες δεν έχει εργασία αλλά κατά την διάρκεια της παραμονής του στη χώρα έχει εργαστεί σε διάφορα επαγγέλματα. Συγκεκριμένα, όταν πρωτοήρθε εργάστηκε ως εργάτης στα χωράφια σε περιοχή της Πελοποννήσου, στη συνέχεια ήρθε στην Αθήνα όπου εργάστηκε ως εργάτης στην οικοδομή και έπειτα ως υπάλληλος στην κουζίνα μιας μεγάλης εταιρείας, ενώ μέχρι και πριν από λίγους μήνες εργαζόταν ως υπάλληλος σε φούρνο.

Δεν δυσκολεύτηκε ιδιαίτερα να βρει εργασία όταν πρωτοήρθε στην Ελλάδα, αν και γενικά υπήρχαν διαστήματα όπου ήταν άνεργος. Εκεί που δυσκολεύτηκε περισσότερο ήταν οι συνθήκες εργασίας τα πρώτα χρόνια. Στην εργασία του στα χωράφια αρχικά και έπειτα στην οικοδομή, επειδή η δουλειά λάμβανε μέρος σε εξωτερικό χώρο, ήταν συχνά αντιμέτωπος σε αντίξοες καιρικές συνθήκες. Όπως μου λέει τον χειμώνα είχε πολύ κρύο και το καλοκαίρι πολλή ζέστη, δούλευε και πρωινές ώρες, ενώ συγκεκριμένα στην οικοδομή είχε να αντιμετωπίσει και ευέλικτα ωράρια που δεν ήταν ίδια κάθε φορά καθώς και τον ελληνικό τρόπο εργασίας στον συγκεκριμένο κλάδο, γιατί όπως μου λέει διαφορετικά χτίζουν στο Αφγανιστάν και διαφορετικά στην Ελλάδα. Αυτό όμως άλλαξε στην συνέχεια όταν δούλεψε στον φούρνο, όπου ο χώρος ήταν κλειστός και υπήρχε καλοριφέρ τον χειμώνα και έτσι είχε θέρμανση.

Όσον αφορά το εισόδημά του αναφέρει ότι ήταν πάντα ικανοποιημένος, αφού τα χρήματα που λάμβανε επαρκούσαν για την επιβίωσή του. Όμως αν και έφταναν για τον ίδιο, δεν είναι αρκετά για να βοηθήσει με αυτά την οικογένειά του που ζει

στην πατρίδα του. Εκεί που αντιμετώπισε πρόβλημα ήταν σχετικά με την ασφάλεια και τα ένσημά του. Πιο συγκεκριμένα, το διάστημα που εργαζόταν στα χωράφια και στην οικοδομή δεν είχε ασφάλεια. Όμως στην συνέχεια που εργαζόταν στην εταιρεία και στον φούρνο δεν είχε κανένα πρόβλημα. Εργαζόταν κανονικά με ασφάλεια και ένσημα.

Γενικά δεν έχει δεχτεί ρατσισμό καθώς όταν δούλευε στα χωράφια και στην οικοδομή οι περισσότεροι εργάτες ήταν μετανάστες. Εκεί που καμιά φορά ένιωθε να τον βλέπουν διαφορετικά λόγω της εθνικότητάς του ήταν κατά την εργασία του στην εταιρεία, όπου ανάμεσα στους εκατοντάδες εργαζόμενους που δούλευαν σε αυτή ήταν και αρκετοί Έλληνες. Όμως αυτές οι περιπτώσεις ήταν ελάχιστες και δεν επηρέασαν την εργασία του εκεί. Πριν ελάχιστων εξαιρέσεων οι υπόλοιποι εργαζόμενοι της εταιρείας του συμπεριφέρονταν καλά.

Τέλος, αν και όπως μου ανέφερε μετά την οικονομική κρίση είναι εξαιρετικά δύσκολο για τους μετανάστες να βρουν εργασία, ειδικά στον κατασκευαστικό τομέα που έχει πληγεί ιδιαίτερα και δούλευε σε αυτόν ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών, επιθυμεί να παραμείνει στην Ελλάδα και να αναζητήσει εργασία εδώ και όχι σε κάποια άλλη χώρα. Τα σχέδιά του είναι να δουλέψει σε όποια δουλειά του δοθεί η ευκαιρία, αφού το σημαντικό για αυτόν είναι να ενταχθεί ξανά στην αγορά εργασίας και όχι ποιο επάγγελμα θα κάνει. Παρόλα αυτά δεν είναι πολύ αισιόδοξος για το μέλλον, καθώς θεωρεί ότι το κράτος δεν βοηθάει καθόλου τους μετανάστες και δεν τους διευκολύνει να βρουν εργασία ώστε να παραμείνουν στην χώρα. Όπως μου λέει, σε σύγκριση με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη η Ελλάδα βρίσκεται σε πολύ χαμηλό επίπεδο ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, ένα γεγονός που τον δυσαρεστεί αρκετά.

❖ Η περίπτωση του Τ.

Ο Τ είναι 33 χρονών, κατάγεται από το Ιράν και μένει μόνος του στην Ελλάδα τα τελευταία 6 χρόνια. Δουλεύει ως ελαιοχρωματιστής χωρίς ένσημα και χαρτιά για όποιον εργοδότη τον χρειάζεται κάθε φορά. Έτσι, καθ' όλη την διάρκεια της παραμονής του στην χώρα έχει δουλέψει για πολλούς εργοδότες. Δεν έχει σταθερή εργασία και εργάζεται περίπου 2 με 3 μέρες την εβδομάδα, με το αφεντικό του να τον ειδοποιεί μέσω τηλεφώνου όταν θέλει τις υπηρεσίες του, πληρώνοντάς τον με μεροκάματο περίπου 45 ευρώ. Στην πατρίδα του δούλεψε ως εργάτης σε μια εταιρεία κατασκευής αυτοκινήτων, όπου ήταν πιο εύκολη δουλειά όπως εξηγεί και νόμιμη. Στην Ελλάδα όμως λόγω της ανάγκης του για εργασία και της αδυναμίας του να βρει κάποια νόμιμη εξαιτίας έλλειψης χαρτιών, αναγκάζεται να δουλεύει ως ελαιοχρωματιστής, αν έχει προσπαθήσει να πάει σε άλλη εργασία. «Ηθελα να πάω αλλά δεν βρήκα» μου λέει.

Στην εργασία του το κύριο πρόβλημα που αντιμετωπίζει είναι η αδυναμία του να έχει συνεχώς εργασία. Έτσι, υπάρχουν διαστήματα όπου για πολλούς μήνες δεν έχει καθόλου δουλειά. «Πέρσι- πρόπερσι δεν είχα δουλειά. Δεν δούλεψα καθόλου. Περίπου 3-4 μήνες δούλεψα.» Όμως το μεροκάματο που παίρνει είναι καλό, αν και δεν του αρέσει το γεγονός ότι μετά την κρίση έχει μειωθεί. «Παλιά έπαιρνα 55 ευρώ. Τώρα παίρνω 45» μου λέει ενώ η δουλειά του σε γενικές γραμμές του φαίνεται καλή και δεν τον δυσκολεύει.

Αυτό το οποίο τον έχει δυσαρεστήσει κατά την εργασιακή του εμπειρία στην Ελλάδα, είναι ένα περιστατικό που του συνέβη πριν λίγα χρόνια και τον έχει σημαδέψει. Είχε δουλέψει για ένα διάστημα 10 ημερών για έναν έλληνα εργοδότη, ο οποίος αρνούταν να τον πληρώσει για την εργασία του. Μετά από πίεση εκ μέρους

του, τελικά συμφώνησε να του δώσει τα χρήματα που ζητούσε και κανόνισε μαζί του συνάντηση σε έναν σταθμό του μετρό των βορείων προαστίων. Όπως μου λέει, ήταν μαζί με ένα φίλο του και περίμεναν περίπου μια ώρα, όταν ο εργοδότης αφού έφερε άτομα που τους έδειραν στη συνέχεια φώναξε την αστυνομία, η οποία τους συνέλαβε. «Πήγαμε και περιμέναμε μια ώρα. Μετά μας έφερε άτομα. Ήρθανε 4-5 άτομα επάνω μας και μας χτυπήσανε. Μετά πήρανε τηλέφωνο στην αστυνομία. Μετά ήρθε η αστυνομία. Μας πήγε φυλακή». Έπειτα ο εργοδότης τους έκανε μήνυση και τους πήγε στο δικαστήριο, όπου δεν κατάφεραν να δικαιωθούν και να λάβουν τα χρήματα που τους όφειλε.

Μετά το περιστατικό αυτό είναι πολύ προσεκτικός. Δουλεύει μόνο με άτομα που γνωρίζει, κυρίως με 3-4 εργοδότες που ξέρει, και βρίσκει δουλειές από φίλους που τους εμπιστεύεται. «Πηγαίνω μόνο με αυτούς που γνωρίζω μου λέει». Με αυτόν τον τρόπο πιστεύει ότι θα καταφέρει να γλυτώσει παρόμοια περιστατικά στο μέλλον. Γενικά αυτό που τον απασχολεί αυτή την στιγμή περισσότερο είναι να πάρει τα απαραίτητα χαρτιά προκειμένου να βρει μια νόμιμη εργασία. Αν καταφέρει να τα βγάλει μου λέει θα μείνει στην Ελλάδα, αν όχι μάλλον θα προσπαθήσει να μεταναστεύσει σε κάποια άλλη χώρα, κατά προτίμηση στην Αγγλία. «Αν μπορώ να βγάλω χαρτί, άδεια παραμονής και τέτοια θα μείνω εδώ. Αν όχι μπορεί να φύγω. Χωρίς νόμο δεν μπορώ να κάτσω», μου εξηγεί.

❖ Η περίπτωση της Μ.

Η Μ είναι μετανάστρια από το Μαρόκο, είναι 30 ετών, και διαμένει στην Ελλάδα εδώ και επτά χρόνια. Είναι μητέρα ενός κοριτσιού το οποίο όμως δεν έχει μαζί της αλλά βρίσκεται στο Μαρόκο. Αυτή τη στιγμή διαμένει στη Ελλάδα με έναν άλλον μετανάστη με τον οποίο διατηρεί σχέση. Όλα αυτά τα χρόνια που μένει στην

χώρα έχει αλλάξει τουλάχιστον είκοσι δουλειές ποικίλου περιεχομένου, όπως λαντζέρησα σε ταβέρνα και σε μπαρ, αλλά κυρίως δουλεύει ως οικιακή βοηθός. Εδώ και δύο χρόνια εργάζεται σε μια οικογένεια ως οικιακή βοηθός για τα δυο παιδιά του σπιτιού.

Όπως μου εξηγεί είναι ευχαριστημένη από την τωρινή της εργασία γιατί είναι η πιο καλοπληρωμένη που έχει βρει από τότε που άρχισε να εργάζεται στην χώρα, αν και με βία της φτάνουν τα χρήματα καθώς πρέπει να στέλνει κάποια από αυτά στην κόρη της στο Μαρόκο. Στις προηγούμενες δουλειές που είχε πληρωνόταν περίπου με 400-500 ευρώ το μήνα ενώ σε αυτήν πληρώνεται με μηνιαίο μισθό 700 ευρώ. «Από λεφτά αυτή είναι η πιο καλή. Για αυτό έμεινα πολύ καιρό τώρα. Μένω δύο χρόνια. Τις άλλες τις κρατάω δύο μήνες τρεις μήνες και μετά φεύγω».

Παρόλα αυτά έχει δυο παράπονα από την εργασία της εκεί αλλά τα παραβλέπει λόγω των καλών απολαβών. Το πρώτο είναι ότι δεν της αρέσει ο τρόπος που τις συμπεριφέρονται πολλές φορές και της ζητούν να κάνει τη δουλειά της. «Στην αρχή δεν μου άρεσε καθόλου. Δεν ήμουν ευχαριστημένη.. Αλλά χρειαζόμουν τα λεφτά και για αυτό έμεινα. Δεν μ' άρεσε ο τρόπος που έκανα την δουλειά, με την κυρία που έχω συνεργαστεί. Συνέχεια φωνάζει και συνέχεια θέλει να κάνω την δουλειά όπως θέλει αυτή. Με τον τρόπο της . Κι εγώ δεν μπορώ να ξέρω τι έχει στο μυαλό της». Το δεύτερο είναι ότι υπάρχουν πολλές φορές το μήνα, σχεδόν σε καθημερινή βάση, που μένει παραπάνω στην δουλειά της από τις οκτώ ώρες που έχει συμφωνήσει με την εργοδότηριά της να εργάζεται την κάθε μέρα. «Το πρόβλημα που έχω είναι ότι δεν είμαι ελεύθερη. Αυτή που σου δίνει τον μισθό θέλει να σε κρατήσει περισσότερες ώρες. Εγώ πρέπει να δουλεύω μόνο οκτώ ώρες και να φεύγω. Αυτή μπορεί να με αφήνει μέχρι μία το βράδυ μέχρι έντεκα. Δεν σκέφτεται ότι έχω την ζωή μου έξω. Θέλει να μένω μαζί της για πολύ καιρό και δεν κρατάει τις οκτώ ώρες που

συμφωνήσαμε. Αυτό είναι το πρόβλημα». Το ίδιο πρόβλημα μου λέει είχε και στο παρελθόν, με πολλούς εργοδότες στους οποίους δούλευε ως οικιακή βοηθός να την κρατάνε περισσότερες ώρες από όσες είχε συμφωνήσει να εργάζεται.

Δυστυχώς όμως δεν μπορεί να βρει κάποια άλλη δουλειά νόμιμη γιατί δεν έχει χαρτιά. Έχει προσπαθήσει πολλές φορές να βγάλει αλλά δεν τα καταφέρνει. «Δεν έχω τίποτα. Μου λένε ήρθες παράνομη. Δεν μπορώ. Και τώρα με τον νόμο, μου λένε είσαι παράνομη... Δεν μπορούμε να σου βγάλουμε χαρτιά». Αλλά η έλλειψη χαρτιών της έχει δημιουργήσει και πιο μεγάλα προβλήματα, καθώς όπως μου αναφέρει την έπιασαν να εργάζεται παράνομα και την έβαλαν φυλακή ένα μήνα. Τελικά κατάφερε να βγει αφού πλήρωσε έναν δικηγόρο 500 ευρώ για να την βοηθήσει. Για αυτό το λόγο πιστεύει ότι το κράτος πρέπει να γίνει πιο ανεκτικό για τους παράτυπους μετανάστες, να τους βοηθήσει να λάβουν τα απαραίτητα χαρτιά και να μην τους βάζει φυλακή σαν να είναι εγκληματίες. «Καλύτερα να βοηθάει να έχουμε χαρτιά κανονικά. Να έχουμε νόμο, να έχουμε χαρτιά. Να μην έχουμε προβλήματα... Δεν είναι σωστό να βάλεις κάποιον φυλακή για χαρτιά. Φυλακή είναι για κάποιον που σκοτώνει, που κλέβει, που κάνει κάτι πολύ κακό». Έτσι θεωρεί ως καλύτερη επιλογή να φύγει από την χώρα. Μου λέει πως μαζεύει λεφτά προκειμένου να τα καταφέρει. «Να πάω σ' άλλη χώρα, αυτό σκέφτομαι, γιατί σε άλλες χώρες είναι πιο άνετα να βρεις δουλειά. Αυτό σκέφτομαι. Να έχεις χαρτιά σε 2-3 χρόνια. Εγώ 7 χρόνια και δεν έχω», μου λέει με αγανάκτηση.

❖ Η περίπτωση του Φ.

Ο Φ είναι 32 ετών, Αιγύπτιος και μένει στην Ελλάδα εδώ και μια δεκαετία. Αυτά τα δέκα χρόνια που διαμένει στη χώρα, έχει αλλάξει αρκετά επαγγέλματα. Έχει δουλέψει ως καθαριστής τζαμιών σε μια εταιρεία καθαρισμού, ως λαντζέρης σε μια

ταβέρνα και ως οικοδόμος. Αυτή τη στιγμή δουλεύει εδώ και δύο εβδομάδες στην οικοδομή, αλλά όπως μου λέει σε μια-δυο μέρες θα πρέπει να ψάχνει πάλι για δουλειά, αφού στην οικοδομή έτσι γίνεται. «Οικοδομή δεν μπορούμε να δουλεύουμε κάθε μέρα συνέχεια όλο το χρόνο.. Δεν είναι συνέχεια δουλειά. Κατάλαβες;» Έτσι, δουλεύει λίγες μέρες για κάποιον εργοδότη και όταν τελειώσει περιμένει να τον ξανακαλέσουν ή να βρει εργασία σε κάποιον άλλον.

Αυτό που δεν του αρέσει στην εργασία του είναι το γεγονός ότι δεν έχει τη δυνατότητα να παίρνει ένσημα. Οι εργοδότες όταν τους ζητάει ένσημα του απαντούν πως είτε θα δουλέψει χωρίς ένσημα είτε θα δώσουν την δουλειά σε κάποιον άλλον. Έτσι, αναγκάζεται να δουλέψει δίχως ένσημα γιατί έχει ανάγκη από χρήματα. «Τώρα τελευταία έναν χρόνο δεν έχω ένσημα γιατί ψάχνω μόνο για λεφτά για να ζήσω. Για να ζω μόνο. Κατάλαβες;». Κατά αυτό τον τρόπο όμως δεν έχει ασφάλεια και αυτό του δημιουργεί προβλήματα, όπως πριν έναν μήνα που του έτυχε ένα πρόβλημα υγείας και έπρεπε να επισκεφτεί το νοσοκομείο. «Πριν ένα μήνα που είχα πάει στο νοσοκομείο είχα πληρώσει 100 ευρώ. Κατάλαβες; Επειδή δεν είχα ασφάλεια», μου λέει. Για αυτό το λόγο και προσπαθεί όσο μπορεί να αγοράζει ένσημα, αφού μέσω της εργασίας του δεν μπορεί να αποκτήσει. Αντίθετα, τα προηγούμενα χρόνια κατάφερνε να παίρνει ένσημα, αφού του έδιναν κανονικά στην εταιρεία καθαρισμού και την ταβέρνα που δούλευε τότε αλλά και στην οικοδομή αρκετές φορές.

Εκτός από το πρόβλημα που έχει με τα ένσημα, δεν είναι και πολύ ευχαριστημένος από το εισόδημά του. «Δεν είμαι ευχαριστημένος» μου λέει, «αλλά καλύτερα απ' το να μην είχα τίποτα, καλύτερα απ' το να έμενα στο σπίτι.» Στο παρελθόν όμως μου εξηγεί τα πράγματα ήταν καλύτερα. Το μόνο άσχημο περιστατικό που του είχε τύχει ήταν ότι ένας από τους εργοδότες του όταν δούλευε στην οικοδομή δεν τον είχε πληρώσει για περίπου ένα μήνα. Επίσης, δεν του αρέσει

ότι πολλές φορές δουλεύει παραπάνω ώρες. Αλλά δεν έχει άλλη επιλογή, γιατί αλλιώς οι εργοδότες του λένε πως αν δεν θέλει να δουλέψει παραπάνω να φύγει.

Αυτό που θα ήθελε αυτή τη στιγμή από την εργασία του, εκτός από ένσημα, είναι μου λέει να βρει μια δουλειά όπου θα μπορεί να δουλεύει σε καθημερινή βάση και όχι ανά διαστήματα. «Εγώ τώρα ψάχνω για κάποια εταιρεία... Ψάχνω για κάποια συνεχή δουλειά. Κατάλαβες;» Άλλωστε προτιμά να βρει κάποια καλή εργασία στην Ελλάδα από το να φύγει πάλι για κάποια άλλη χώρα ή πίσω στην πατρίδα του, αφού έχει ήδη πολλά χρόνια εδώ και το να αρχίσει ξανά τη ζωή του κάπου αλλού έχει πολλές δυσκολίες. «Είναι δύσκολο να μάθω τη γλώσσα, για δουλειά και για τα χαρτιά μου να πάω σε άλλη πατρίδα. Πρέπει να γυρίσω πάλι στην Ελλάδα γιατί τα χαρτιά μου είναι εδώ», μου εξηγεί. Ακόμα, πιστεύει ότι με την παρουσία του στη χώρα την ωφελεί σε πολλά πράγματα, οπότε θα ήταν καλό να παραμείνει εδώ και για αυτό το λόγο. «Αμα θέλω να πάω στην πατρίδα μου πρέπει να πάρω κάποια πράγματα από εδώ. Αγοράζω και δώρα.. Να πληρώσω και ενοίκιο, κάρτα του μετρό, ΙΚΑ, πολλά πράγματα», μου λέει, πράγματα που πιστεύει ότι είναι θετικά για την ελληνική οικονομία.

❖ Η περίπτωση του Λ.

Ο Λ είναι 26 ετών, είναι μετανάστης από το Αφγανιστάν και μένει και εργάζεται στην Ελλάδα εδώ και οκτώ χρόνια. Τα πρώτα χρόνια που ήρθε στη χώρα δούλεψε στην οικοδομή αλλά τα τελευταία τρία δουλεύει ως κηπουρός σε ένα ιδιωτικό νοσοκομείο έξι μέρες την εβδομάδα με οκτάωρο, λαμβάνοντας μηνιαίο μισθό.

Αν και σε γενικές γραμμές είναι ευχαριστημένος από την εργασία του και δεν αντιμετωπίζει προβλήματα, όπως μου εξηγεί αυτό που τον δυσαρεστεί είναι ότι ο

εργοδότης του δεν τον πληρώνει καλά. «Αυτός που δουλεύω εγώ είναι πολύ καλός. Δεν μου λέει τίποτα αλλά για λεφτά έχω πρόβλημα». Του χρωστάει δεδουλευμένα δύο μηνών εδώ και πολύ καιρό, από τον Οκτώβριο του 2012. Ακόμα, καθυστερεί να τον πληρώσει και πολλές φορές αργεί μέχρι και έξι μήνες. Γενικά δεν είναι ευχαριστημένος από τα χρήματα που του δίνει, καθώς ίσα-ίσα του αρκούν για τις ανάγκες του. «Με οικονομία μου φτάνουν. Αν δεν κάνω δεν μου φτάνουν», μου λέει. Επίσης, αν και έχει συμφωνήσει να δουλεύει οκτώ ώρες την ημέρα, συνήθως κάνει υπερωρίες τις οποίες δεν πληρώνεται. Παρόλα αυτά όμως δεν μπορεί να κάνει κάτι μου εξηγεί, γιατί θέλει να κρατήσει την δουλειά του και επιπλέον λαμβάνει ένσημα, ενώ και να ήθελε δεν διαθέτει τα απαραίτητα χρήματα για να προσλάβει δικηγόρο.

Όταν δούλευε στην οικοδομή πληρωνόταν καλύτερα μου λέει, αφού τον πλήρωναν κάθε εβδομάδα, αν και υπήρχαν στιγμές που δεν τον πλήρωναν. Παρόλα αυτά κατάφερε να λάβει όλα τα χρήματα που του χρωστούσαν κατά καιρούς. Η δουλειά στην οικοδομή όμως είχε το μειονέκτημα να μην του προσφέρει συνέχεια ένσημα. Όπως πιστεύει, γενικά το πρόβλημα με την εργασία στην Ελλάδα είναι το γεγονός ότι δεν αποφέρει αρκετά χρήματα ενώ το κράτος δεν βοηθάει καθόλου. Όταν δούλευε στην Τουρκία πάλι ως κηπουρός, όπου είχε μεταναστεύσει για κάποιο διάστημα πριν έρθει στην Ελλάδα, ήταν περισσότερο ευχαριστημένος από την βοήθεια του κράτους, αν και όπως αναφέρει δεν δούλευε νόμιμα. «Ήταν καλύτερα για δουλειά για μετανάστες», μου λέει. Ακόμα, άλλο πρόβλημα που αντιμετώπισε ήταν ότι δυσκολεύτηκε να ενταχθεί στην αγορά εργασίας, καθώς όταν ήρθε το 2008 δεν είχε καταφέρει να βρει εργασία όλο το χρόνο.

Παρά τα προβλήματα που αντιμετωπίζει όμως σχετικά με το οικονομικό κομμάτι της εργασίας του στο νοσοκομείο, δεν έχει σκοπό να μεταναστεύσει σε κάποια άλλη χώρα ή πίσω στο Ιράν όπου είχε περισσότερη βοήθεια από το κράτος,

αλλά προτιμάει να παραμείνει στην Ελλάδα. Όπως μου λέει δεν μπορεί να φύγει, καθώς δεν έχει που να πάει και δεν θέλει να γυρίσει πίσω στην χώρα του. Έτσι, αν και μετά την οικονομική κρίση οι περισσότεροι μετανάστες που γνωρίζει έφυγαν για κάποια άλλη χώρα, αυτός θέλει να παραμείνει στην Ελλάδα. Όπως πιστεύει άλλωστε, οι μετανάστες που βρίσκονται εδώ βοηθάνε σε πολλά πράγματα. «Εγώ που είμαι τώρα εδώ βοηθάω γιατί ό,τι δουλεύω πάει για σπίτια, ρεύμα, για ιντερνέτ, όλα αυτά. Αυτό είναι βοήθεια».

❖ Η περίπτωση της Ξ.

Η Ξ είναι μετανάστρια από την Ινδία, είναι 37 χρονών, και μένει μόνιμα στην Ελλάδα εδώ και δέκα χρόνια, εκτός από ένα χρόνο ενδιάμεσα που είχε μείνει στο Βέλγιο. Αυτή τη στιγμή δουλεύει ως μαγείρισσα σε ένα ουζερί αλλά κατά την παραμονή της στην χώρα είχε κάνει και άλλα επαγγέλματα, όπως εργάτρια σε ένα εργοστάσιο κατασκευής τροφίμων, λάντζα στην κουζίνα μιας ταβέρνας και σερβιτόρα σε μπαρ. Στην Ελλάδα όπως μου λέει ήρθε επειδή ήξερε έναν Έλληνα που την κάλεσε εδώ πέρα να δουλέψει στο μαγαζί του, πληρώνοντάς της το αεροπορικό εισιτήριο.

Με την τωρινή της εργασία είναι ευχαριστημένη. Δουλεύει εκεί κανονικά με οκτάωρο, έχει ασφάλεια και ο μισθός της την ικανοποιεί. Παρόλα αυτά επειδή χρειάζεται αρκετά λεφτά ώστε να στέλνει χρήματα στην οικογένειά της, εκτός από την εργασία της εκεί δουλεύει και ως μαγείρισσα σε γενέθλια και παρόμοιες συγκεντρώσεις σε σπίτια. «Αν έχει κάποιος γενέθλια και δεν θέλει να μαγειρεύει σαλάτα και τέτοια, μπορώ να πάω στο σπίτι του και να μαγειρέψω Ινδικά φαγητά και ελληνικά. Ξεκινάω να κάνω αυτό. Απλώς κάποιος να μου φέρει τα φαγητά και 5

ευρώ την ώρα». Παράλληλα, προσπαθεί να κάνει οικονομία ξοδεύοντας λίγα χρήματα και νοικιάζοντας διαμέρισμα σε υπόγειο που είναι πιο οικονομικό.

Γενικά από την εργασία της στην χώρα όλα αυτά τα χρόνια είναι ευχαριστημένη, αφού είχε συνήθως ένσημα και πληρωνόταν καλά. Παρόλα αυτά υπήρχαν περίοδοι που δεν είχε εργασία και δυσκολευόταν να τα βγάλει πέρα, ειδικά όταν ήρθε στην Αθήνα, αφού δεν έβρισκε δουλειά για έναν χρόνο. Αλλά όπως μου λέει όταν δεν είχε δουλειά στο παρελθόν, έβρισκε τρόπους να επιβιώνει. «Όταν δεν είχα δουλειά, πήγαινα να καθαρίσω σπίτια, να καθαρίσω ένα γερμανικό σχολείο. Πάντα έκανα τέτοιες δουλειές αλλά χωρίς ένσημα». Ακόμα είναι ευχαριστημένη και από τους εργοδότες που είχε μέχρι τώρα και δεν αντιμετώπισε ποτέ πρόβλημα κατά την εργασία της. «Μέχρι τώρα που δούλεψα ένα, δυο, τρεις, δεν έχω βρει ακόμα κακό αφεντικό και μέχρι τώρα δεν μου έχει τύχει τσακωμός και τέτοια», μου λέει.

Αυτό που την δυσκόλεψε πιο πολύ ήταν η πολιτική του κράτους ορισμένες φορές, που την εμπόδιζε να βγάλει εύκολα χαρτιά αλλά και να πάρει κάποια ένσημα που χρειαζόταν. Όσον αφορά το πρώτο μέρος, μου λέει παραπονεμένη ότι όταν πηγαίνει στο αλλοδαπών δεν την εξυπηρετούν καλά, αργούν και φωνάζουν. Για αυτό το λόγο και προσέλαβε δικηγόρο, τον οποίο πληρώνει 100 ευρώ για να κάνει αυτός τα χαρτιά της. «Δίνω 100 ευρώ σε δικηγόρο να κάνει τις δουλειές μου γιατί δεν μπορώ όλη νύχτα να περιμένω και όταν είναι να πάω να πάρω διαβατήριο πρέπει να πάω 6-7 η ώρα και να περιμένω στην ουρά. Και φωνάζουνε εκεί. Φωνάζουνε σαν να είμαστε σκυλιά». Όσον αφορά το δεύτερο μέρος, μου λέει ότι την δυσαρέστησε πολύ ένα συγκεκριμένο γεγονός. Ένας φίλος της όταν δούλευε στο εργοστάσιο παλιά για να την βοηθήσει της έβαλε λίγα ένσημα στο όνομά της, τα οποία το κράτος δεν την άφησε να τα πάρει και της έβαλε και πρόστιμο 200 ευρώ. Επιπλέον όμως θεωρεί ότι

είναι και ακριβά για να τα αγοράσει κάποιος μετανάστης. «Δεν έφταναν τα ένσημα και αγόραζα. Ένα ένσημο ήταν 8 ευρώ 12 ευρώ δεν θυμάμαι», μου λέει.

Όπως μου εξηγεί δεν έχει σκοπό να μείνει στην Ελλάδα αλλά να φύγει προς κάποια άλλη ευρωπαϊκή χώρα, όπως η Σουηδία ή το Βέλγιο, όπου πιστεύει ότι θα είναι καλύτερα. Όμως περιμένει κάποιος εργοδότης να της προτείνει να δουλέψει για αυτόν προκειμένου να το κάνει, όπως είχε γίνει με τον Έλληνα εργοδότη της που την έφερε στην Ελλάδα. «Αν θα γίνει έτσι θα φύγω», μου λέει.

❖ Η περίπτωση του Π.

Ο Π είναι από την Συρία, είναι 29 ετών και διαμένει στην Ελλάδα εδώ και δέκα χρόνια. Αυτή την περίοδο εργάζεται ως λούστρος σε ένα μικρό μαγαζί ενός Έλληνα τσαγκάρη. Όπως μου λέει αυτό το επάγγελμα έκανε και στην πατρίδα του και είναι τυχερός για αυτό, αφού η τέχνη του λούστρου δεν εξασκείται πια από πολλούς και έτσι υπάρχει ζήτηση για όσους την ξέρουν. «Δουλειά που κάνω εγώ τώρα ο Έλληνας ας πούμε δεν την κάνει. Ήτανε παλιά η δουλειά που κάνω..Τώρα δεν νομίζω να υπάρχουν Έλληνες που κάνουν αυτή τη δουλειά. Για αυτό το λόγο μέχρι τώρα έχω δουλειά». Κατά την διάρκεια της παραμονής του στη χώρα όμως έχει δουλέψει εκτός από λούστρος και ως οικοδόμος για τρία χρόνια.

Από την εργασία όμως που έχει τώρα δεν είναι πολύ ευχαριστημένος. Όπως μου λέει δεν τον πληρώνουν ένσημα και επειδή δουλεύει πολλές ώρες την ημέρα κουράζεται. Αλλά όπως μου εξηγεί δεν μπορεί να κάνει αλλιώς αφού οι εργοδότες εκμεταλλεύονται τους μετανάστες, καθώς είναι οι μόνοι που δέχονται να εργαστούν χωρίς ένσημα και με τόσο χαμηλό μισθό. «Δουλειά που κάνω εγώ ο Έλληνας δεν την κάνει... Γιατί ας πούμε ο Έλληνας δεν δουλεύει δίχως ένσημα, δεν δουλεύει 13 ώρες την ημέρα.».Στην οικοδομή ήταν καλύτερα γιατί έπαιρνε και ένσημα και περισσότερα

λεφτά, αν και σε σχέση με τους έλληνες εργάτες κουραζόταν περισσότερο. «Εντάξει, όταν ήταν Έλληνας δεν ήταν σε κι εμάς. Τον έβαζαν σε εύκολη δουλειά και εμάς σε δύσκολη». Αλλά αυτή η δουλειά ήταν παλιά. Τώρα ξέρει ότι όπου και να βρει εργασία ένσημα δεν θα του δώσουν, αφού σε όποιες δουλειές κι αν είχε πάει τα τελευταία χρόνια ένσημα δεν του έδιναν. «Έχω πάει σε διάφορες δουλειές. Άμα θες ένσημα σου λέει χωρίς. Όλοι θέλουν να δουλεύεις τζάμπα φίλε», μου λέει.

Αν και γενικά έβρισκε δουλειά είτε στην οικοδομή είτε ως λούστρος, υπήρξε μια περίοδος έξι μηνών που δεν μπορούσε να βρει. Έψαχνε παντού, ρωτούσε οπουδήποτε, αλλά τίποτα. Ήταν πολύ δύσκολη περίοδος για αυτόν. Αλλά αυτό που τον ενόχλησε περισσότερο ήταν η συμπεριφορά ενός Έλληνα τσαγκάρη όπου είχε πάει να ρωτήσει για δουλειά. «Του λέω μάστορα μήπως έχεις δουλειά;... Όχι μου λέει. Εγώ δεν αφήνω να δουλέψουνε σε μένα ξένοι»... Με πείραξε πάρα πολύ». Επίσης, τον δυσαρέστησε έντονα και η συμπεριφορά ενός εργοδότη του που είχε δουλέψει στο κατάστημά του ως λούστρος. Συγκεκριμένα, του χρωστούσε για πολύ καιρό ένα μεγάλο χρηματικό ποσό που ανερχόταν στα 3.600 ευρώ. Αυτό είχε ως συνέπεια να τσακωθεί μαζί του και να του απαιτήσει να του πληρώσει τα χρωστούμενα. Όπως μου λέει όμως δεν είχε αποτέλεσμα, αφού δεν του τα έδωσε, και σαν να μην έφτανε αυτό έκλεισε και το μαγαζί και εξαφανίστηκε.

Αν και οι μετανάστες είναι της γνώμης ότι βοηθάνε πάρα πολύ την χώρα, εν τούτοις θεωρεί ότι το κράτος δεν τους το ανταποδίδει. Στην περίπτωση του μάλιστα μου λέει ότι τον δυσχεραίνει και το γεγονός πως είναι λούστρος, καθώς όταν είναι άνεργος δεν τον βοηθάει καθόλου να βρει δουλειά. Μου αναφέρει κιόλας ένα σχετικό περιστατικό. «Πήγα στο ΟΑΕΔ και ρώτησα. Μου λένε άσε το τηλέφωνό σου. Εγώ τους λέω είμαι λούστρος και μου λένε αν είσαι λούστρος εσύ μπορείς να βρεις εύκολα δουλειά και δεν μου έκαναν τίποτα». Όλα αυτά λοιπόν τον κάνουν να θέλει

να φύγει από την Ελλάδα, καθώς πιστεύει ότι αν καταφέρει να μεταναστεύσει σε κάποια άλλη ευρωπαϊκή χώρα τα πράγματα θα είναι καλύτερα για αυτόν από ότι είναι εδώ. «Εγώ κανονικά άμα πάρω χαρτιά, και σήμερα να πάρω αύριο φεύγω από εδώ», μου λέει.

❖ Η περίπτωση του P.

Ο P είναι από το Αφγανιστάν, είναι 30 ετών και μένει στην Ελλάδα τα τελευταία 8 χρόνια. Κατά την διάρκεια της παραμονής του στην χώρα έχει εργαστεί σε διάφορες δουλειές, όπως delivery, εργάτης σε χωράφια, στην οικοδομή, με τελευταία του δουλειά ως λαντζέρης στην κουζίνα ταβέρνας. Τους τελευταίους τρεις μήνες όπως μου λέει δεν έχει εργασία, καθώς έφυγε από την ταβέρνα επειδή η δουλειά ήταν πολύ κουραστική.

Η δουλειά στην ταβέρνα ήταν δύσκολη και βαριά μου λέει. Δεν είχε καθόλου χρόνο για τον εαυτό του αφού δούλευε δεκαέξι ώρες την μέρα, από τις οκτώ το πρωί και μέχρι τις δύο το βράδυ χωρίς καθόλου διάλειμμα. «Καμιά φορά παίρναμε καφέ και δεν προλάβαινα να πω ούτε τον καφέ μου. Τσιγάρα ούτε αυτό με τίποτα. Μόνο δούλευα. Τρέξιμο, τρέξιμο, τρέξιμο». Παρόλα αυτά η εργασία του εκεί είχε το καλό ότι έπαιρνε ένσημα κανονικά. Στις άλλες εργασίες που είχε στο παρελθόν δεν έπαιρνε καθόλου ένσημα. «Καλό ήτανε γιατί είχαμε κάθε μέρα δουλειά και είχαμε και ένσημα αλλά η δουλειά ήτανε πολύ βαριά», μου λέει. Έτσι, αναγκάστηκε να παραιτηθεί, αφού δούλευε ήδη οκτώ μήνες κάθε μέρα χωρίς ούτε ένα ρεπό αυτό το διάστημα και είχε πρόβλημα υγείας, που πιστεύει ότι μάλλον δημιουργήθηκε από τους εξαντλητικούς ρυθμούς της εργασίας του.

Στις προηγούμενες δουλειές είχε και εκεί αρκετά προβλήματα που αφορούσαν πάλι τον χρόνο και το είδος της εργασίας, αφού όπως μου λέει, ο μισθός που λάμβανε

γενικά σε όλες τις δουλειές τον ικανοποιούσε. Όταν δούλευε στα χωράφια και στην οικοδομή είχε πολύ κρύο τον χειμώνα, που τον καταπονούσε αρκετά γιατί η δουλειά ήταν σε ανοικτό χώρο, ενώ όταν δούλευε delivery είχε διακοπτόμενο ωράριο και έτσι εργαζόταν πάλι μέχρι το βράδυ. Ήταν όμως καλύτερα από την εργασία του στην ταβέρνα, όπου δούλευε ασταμάτητα. Το ίδιο θεωρεί και για την εργασία του στην οικοδομή που γενικά θεωρείται εξαντλητική δουλειά. «Οικοδομή έχεις ελεύθερο χρόνο. Μπορείς να κάνεις ένα τσιγάρο, να φας κάτι, να πεις καφέ»..., μου εξηγεί. Εκτός από αυτές τις εργασίες του, που είχαν τα παραπάνω προβλήματα, σε κάποιες άλλες ευκαιριακές που έκανε, αντιμετώπισε και κάποια που είχαν να κάνουν με τα λεφτά, καθώς αρνούνταν να τον πληρώσουν. «Μου έφαγαν μια φορά ο ένας 100 ευρώ, ο άλλος 4 μέρες. Κι ένας άλλος που δούλευα δοκιμαστικά τρεις μέρες και μετά με απέλυσε», μου εξηγεί.

Μετά την οικονομική κρίση πιστεύει ότι είναι δυσμενέστερα τα πράγματα, αφού η αγορά έχει πέσει αρκετά και είναι πιο δύσκολο για έναν μετανάστη να βρει εργασία. Παλιά πιστεύει ότι ήταν καλύτερα για τους μετανάστες και ότι μπορούσαν πιο εύκολα να βρουν κάπου να δουλέψουν. «Είχε πάρα πολλή δουλειά. 2006, 2007 και 2008 είχε. Από 2009 και πέρα λίγο δύσκολο να βρεις δουλειά». Έτσι, υπήρχαν μέρες που δεν είχε ούτε πέντε λεπτά, καθώς δεν είχε εργασία. Από το κράτος και τον ρόλο του στην ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας δεν έχει παράπονα. Το μόνο που θα ήθελε είναι να δημιουργήσει κάποιο πρόγραμμα που θα βοηθάει τους μετανάστες να μάθουν την ελληνική γλώσσα, καθώς θα ήταν πιο εύκολο για αυτούς να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία και κατά επέκταση και στην αγορά εργασίας.

Οι μετανάστες θεωρεί ότι γενικά βοηθούν την ελληνική οικονομία, αφού ξοδεύουν πολλά χρήματα στη χώρα, κάτι που επιτρέπει στις επιχειρήσεις και το

κράτος να έχουν κάποια έσοδα που διαφορετικά δεν θα είχαν. «Εδώ μέσα ο καθένας χαλάει 3.000-4.000 ευρώ» μου λέει για τους μετανάστες. Έτσι, έχει ως σκοπό να μείνει στην χώρα και να προσπαθήσει να βρει κάποια εργασία εδώ αντί να φύγει προς κάποια άλλη ή να γυρίσει στην πατρίδα του. «Όποια δουλειά να είναι» μου λέει, για να μπορέσει να επιβιώσει. «Αρκεί να είναι μόνο μέρα. Νύχτα να μην είναι».

❖ Η περίπτωση της Ν.

Η Ν είναι από την Αλβανία, είναι 23 ετών και διαμένει στην Ελλάδα εδώ και 20 χρόνια, όταν ήρθε μαζί με τους γονείς της. Κατά την παραμονή της στην χώρα έχει δουλέψει σε αρκετές δουλειές, ως οικιακή βοηθός, ως πωλήτρια σε κατάστημα με ρούχα, καθώς και σε διάφορα φαρμακεία ως βοηθός, με τους τελευταίους δέκα μήνες να δουλεύει σε ένα φαρμακείο στα προάστια.

Στη δουλειά που έχει τώρα είναι ευχαριστημένη. Οι συνθήκες εργασίας είναι καλές, έχει καλή σχέση με την εργοδότηά της, πληρώνεται έναν λογικό μισθό για τα δεδομένα μετά την οικονομική κρίση και λαμβάνει κανονικά ένσημα και ασφάλεια. Το μόνο σημείο στο οποίο δυσκολεύεται είναι το ωράριο εργασίας, το οποίο είναι σπαστό και έτσι δουλεύει μέχρι το βράδυ κάθε μέρα εκτός της Κυριακής που το κατάστημα είναι κλειστό. Σε άλλα φαρμακεία που δούλεψε όμως δεν ήταν ευχαριστημένη γιατί δεν είχε καλή σχέση με τους εργοδότες της, με αποτέλεσμα να μην παραμένει για πολύ καιρό. Πριν αρχίσει να δουλεύει ως βοηθός σε φαρμακεία, εργαζόταν κυρίως ως οικιακή βοηθός σε μια οικογένεια, προσέχοντας τα παιδιά ως baby sitter. Η εμπειρία της ήταν καλή, επειδή της φέρονταν με ευγένεια και της άρεσε που δούλεψε μαζί με παιδιά. Αυτό που την δυσαρεστούσε όμως ήταν το γεγονός ότι δεν έπαιρνε ένσημα ενώ δεν την ικανοποιούσε και ο μισθός της, αφού δεν δούλεψε

κανονικά οκτάωρο, αλλά στην αρχή μόνο δυο ώρες την μέρα που έπειτα έγιναν τέσσερις, δηλαδή part time.

Αυτό που την δυσκόλευε κυρίως όλα αυτά τα χρόνια, ήταν ότι δεν μπορούσε να έχει συνέχεια εργασία και ως αποτέλεσμα υπήρχαν περίοδοι που ήταν άνεργη, αν και όπως μου λέει έψαχνε μανιωδώς για εργασία. Έψαχνε παντού, σε καφέ, ως πωλήτρια, γενικά όπου μπορούσε αλλά τίποτα. Πιστεύει ότι το γεγονός πως είναι από την Αλβανία ίσως να συνέβαλε σε αυτό. «Μπορεί να ήταν ένας λόγος παραπάνω να μην με πάρουν», μου λέει. Πολλές φορές στις συνεντεύξεις για κάποια δουλειά ένιωθε ότι η καταγωγή της ενοχλούσε τους εργοδότες. «Όταν σταματάει κάποια δευτερόλεπτα να μιλάει, καταλαβαίνεις ότι έχει, ότι κάτι τον προβληματίζει». Παρόμοιο πρόβλημα αντιμετωπίζει και στο φαρμακείο μου προσθέτει, που όταν σε μερικούς πελάτες που την ρωτάνε αναφέρει την καταγωγή της, για κάποια δευτερόλεπτα σωπαίνουν και δεν μιλάνε.

Γενικά θεωρεί ότι οι μετανάστες που ζουν και εργάζονται στην χώρα βοηθούν την οικονομία αλλά περισσότερο όσους έχουν επιχειρήσεις. «Οι περισσότεροι αλλοδαποί παίρνουν κάτω από τον βασικό, δεν παίρνουν ασφάλεια, οπότε ο εργοδότης εξοικονομεί αρκετά χρήματα από αυτό». Το κράτος όμως κατά την γνώμη της δεν τους διευκολύνει αρκετά προκειμένου να βρουν δουλειά. «Υπάρχουνε διάφορα μέτρα που έχουνε πάρει αλλά δεν τα έχουνε οργανώσει τόσο καλά... Δεν το κυνηγάει τόσο όσο θα έπρεπε... Θα μπορούσε να βγάλει διάφορα προγράμματα, τα οποία προγράμματα όμως να τα κρατήσει για καιρό. Πολλά προγράμματα βγαίνουνε και κρατάνε μόλις λίγους μήνες». Τέλος, πιστεύει ότι καλό θα ήταν να δίνει πιο εύκολα χαρτιά στους μετανάστες προκειμένου να βγάζουν άδεια εργασίας. Εκείνη είχε δυσκολευτεί ιδιαίτερα σε αυτό το θέμα και για αυτό το θεωρεί σημαντικό.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία ερευνήθηκε το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα και η σχέση των μεταναστών που διαμένουν μόνιμα σε αυτή με την αγορά εργασίας. Τα αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας παρουσιάστηκαν όπως είδαμε σε δύο μέρη, με το πρώτο να περιέχει τα αποτελέσματα της βιβλιογραφικής έρευνας και το δεύτερο της ποιοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκαν. Ας δούμε λοιπόν αναλυτικά ποια είναι αυτά.

Στην βιβλιογραφική έρευνα ερευνήθηκαν η μετατροπή της χώρας από χώρα αποστολής μεταναστών σε χώρα υποδοχής, τα χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού πληθυσμού που διαμένει σε αυτή, καθώς και η σχέση των μεταναστών με την αγορά εργασίας. Η Ελλάδα λοιπόν κατά τις αρχές του περασμένου αιώνα ήταν μια χώρα αποστολής μεταναστών, όπου μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα μετακινούνταν προς άλλες πιο ανεπτυγμένες χώρες εκείνης της περιόδου. Τα πιο σημαντικά από αυτά ήταν αυτό του 1900-1920 προς Καναδά και ΉΠΑ, αυτό του 1960-1974 κυρίως προς την Γερμανία, και αυτό του 1950-1960 προς τις χώρες του πρώην Ανατολικού μπλοκ. Όμως από την δεκαετία του 1980 αρχίζει η μετατροπή της Ελλάδας σε χώρα αποστολής, με τις μεταναστευτικές ροές προς αυτήν να κορυφώνονται την δεκαετία του 1990. Από τότε χιλιάδες μετανάστες εισέρχονται κάθε χρόνο στην χώρα ή διέρχονται από αυτή στην πορεία τους προς άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθιστώντας την μετανάστευση προς αυτή ένα πολύ σημαντικό ζήτημα σε κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό και οικονομικό επίπεδο.

Οι μετανάστες που διαμένουν στην Ελλάδα φτάνουν πια σε αριθμό τα 911.929 άτομα, με τους περισσότερους από αυτούς να προέρχονται από κράτη εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συγκεκριμένα, το 52,9% των μεταναστών είναι αλβανικής

υψηλοσύτητας, δηλαδή περίπου οι μισοί. Έπειτα ακολουθούν οι βουλγαρικής, έπειτα οι ρουμανικής, ύστερα οι πακιστανικής, και μετά οι γεωργιανής καταγωγής. Όσον αφορά το φύλο τους, υπάρχει σχετική ισορροπία μεταξύ ανδρών και γυναικών, με τους άντρες μετανάστες να αποτελούν το 54% του πληθυσμού τους και τις γυναίκες το 46%. Παρόλα αυτά υπάρχουν διαφοροποιήσεις ανάλογα με την εθνικότητα, με κάποιες εθνικότητες μεταναστών στην χώρα να αποτελούνται κυρίως από άντρες και κάποιες άλλες κυρίως από γυναίκες. Οι μετανάστες είναι στο σύνολό τους νέοι, με το 80% του πληθυσμού να είναι μεταξύ 15 με 64 ετών, δηλαδή να ανήκουν στις παραγωγικές ηλικίες. Έτσι, μπορούν να εργάζονται και να αποτελέσουν ένα μεγάλο σε μέγεθος εργατικό δυναμικό για την χώρα. Επίσης, ανανεώνουν τον γερασμένο ελληνικό πληθυσμό που πάσχει από έλλειψη νέων ανθρώπων και από υπογεννητικότητα. Τέλος, αν και το μορφωτικό τους επίπεδο είναι χαμηλό, εν τούτοις τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια αύξησή του, με το 60% από αυτούς να έχει λάβει δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το χαμηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο παρουσιάζουν οι μετανάστες από την Ασία ενώ το υψηλότερο οι μετανάστες από την Αλβανία.

Σχετικά με την αγορά εργασίας και τους μετανάστες, οι τελευταίοι εργάζονται σε επαγγέλματα χαμηλού κύρους και απολαβών, κυρίως στον κατασκευαστικό και τον αγροτικό τομέα, παρουσιάζοντας έντονες διαφορές μεταξύ τους ανάλογα με την εθνικότητα και το φύλο τους. Έτσι από τους άντρες μετανάστες, οι Γεωργιανοί με τους Αλβανούς απασχολούνται κυρίως στις κατασκευές, οι Μπαγκλαντέςιοι και οι Πακιστανοί απασχολούνται κατά κύριο λόγο στην βιομηχανία, οι Πολωνοί στις κατασκευές και οι Ινδοί με τους Βούλγαρους στην γεωργία, ενώ από τις γυναίκες η πλειοψηφία εργάζεται στον τομέα των οικιακών εργασιών, εκτός από τις Βουλγάρες και τις Ρουμάνες που εργάζονται κυρίως στην γεωργία και τον τουρισμό. Όσον

αφορά το καθεστώς εργασίας τους, οι πιο πολλοί μετανάστες δουλεύουν ως υπάλληλοι με μισθό, με τους αυτοαπασχολούμενους ή εργοδότες μετανάστες να είναι ελάχιστοι. Εν αντιθέσει με τους μετανάστες, οι έλληνες εργαζόμενοι δουλεύουν σε καλύτερα επαγγέλματα, υψηλότερου κύρους και μεγαλύτερων απολαβών, με αρκετούς από αυτούς να είναι αυτοαπασχολούμενοι ή εργοδότες, αλλά στην πλειοψηφία τους να εργάζονται κατά κύριο λόγο ως μισθωτοί.

Όπως φαίνεται, η εργασία των μεταναστών όλα αυτά τα χρόνια στην Ελλάδα είχε θετικά αποτελέσματα, καθώς οι έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί τις τελευταίες δεκαετίες πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα δείχνουν ότι οι μετανάστες έχουν συνεισφέρει αρκετά στην ελληνική οικονομία. Ακόμα, σύμφωνα με αυτές δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι επιδρούν αρνητικά στην απασχόληση των ελλήνων αλλά αντίθετα όλα δείχνουν ότι την αυξάνουν, με τους έλληνες εργαζόμενους που επηρεάζονται αρνητικά να είναι ελάχιστοι. Αυτό συμβαίνει επειδή οι μετανάστες εργάζονται κυρίως σε επαγγέλματα που οι έλληνες εργαζόμενοι τα αποφεύγουν, με αποτέλεσμα να μην είναι ανταγωνιστικοί προς αυτούς παρά σε μικρό βαθμό. Πάντως, από την οικονομική κρίση του 2010 και έπειτα, οι μετανάστες δυσκολεύονται πολύ καθώς οι κλάδοι στους οποίους εργάζονται έχουν πληγεί έντονα, ειδικά ο κατασκευαστικός και ο μεταποιητικός. Έτσι, η ανεργία τους έχει αυξηθεί κατακόρυφα, αγγίζοντας το 2012 στους άντρες το 34,5% και στις γυναίκες το 32,6%. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα πολλοί μετανάστες να επιλέγουν να φύγουν από την χώρα, με μόνο μέσα στο διάστημα μεταξύ 2009 και 2012 να φύγουν προς το εξωτερικό 170.700 από αυτούς.

Όσον αφορά την εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήθηκε σχετικά με μετανάστες που διαμένουν και εργάζονται στην Αττική, τα αποτελέσματα ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, καθώς επιβεβαίωσαν εκείνα της βιβλιογραφικής έρευνας που είχε

προηγηθεί. Καταρχάς, οι μετανάστες που ρωτήθηκαν δουλεύουν κατά κύριο λόγο σε επαγγέλματα με χαμηλό κύρος και με ελάχιστες απολαβές που τους φτάνουν ίσα για να τα βγάλουν πέρα, όπως οικοδόμοι, ελαιοχρωματιστές, λούστροι, λαντζέρηδες, μαγείρισσες, οικιακές βοηθοί, κηπουροί κ.ά.. Ακόμα, δεν έχουν σταθερή εργασία αλλά εργάζονται σε διάφορες δουλειές ανά διαστήματα, με τους πιο πολλούς να έχουν εργαστεί για πολλούς εργοδότες και σε διαφορετικά επαγγέλματα κατά την διάρκεια της παραμονής τους στη χώρα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μένουν για πολλούς μήνες άνεργοι και ώσπου να βρουν ξανά εργασία να δυσκολεύονται πολύ ή ακόμα να ακροβατούν ανάμεσα στην απασχόληση και την ανεργία με κάποιες μέρες ή βδομάδες να έχουν δουλειά και κάποιες άλλες όχι. Επίσης, εργάζονται πολλές ώρες καθημερινά, με τους πιο πολλούς να δουλεύουν οκτάωρο, παρόλα αυτά συνήθως αναγκάζονται να δουλεύουν υπερωρίες ή ακόμα και όλη την ημέρα γιατί το απαιτούν οι εργοδότες τους, οι οποίοι τους περισσότερους δεν τους πληρώνουν τις παραπάνω ώρες εργασίας. Όσοι είναι τυχεροί παίρνουν ένσημα και έχουν ασφάλεια, αλλά οι περισσότεροι δουλεύουν είτε με λίγα ένσημα είτε χωρίς, με τους εργοδότες να τους απειλούν ότι αν θέλουν ένσημα θα δώσουν σε άλλον μετανάστη την θέση τους.

Οι πιο πολλοί δυσκολεύτηκαν τα πρώτα χρόνια να βρουν εργασία, καθώς δεν είχαν γνωριμίες και δεν μιλούσαν καλά την γλώσσα, αλλά υπήρχαν και μετανάστες που ήταν σχετικά εύκολο να ενταχθούν στην αγορά εργασίας. Εργασία έβρισκαν κυρίως μέσω άλλων μεταναστών που εργάζονταν ήδη στην χώρα, με λίγους από αυτούς να ψάχνουν σε κάποιο γραφείο εύρεσης εργασίας γιατί πιστεύουν ότι δεν βοηθάνε και ζητάνε και πολλά λεφτά. Ακόμα, όσοι επιχειρήσαν να βρουν εργασία μέσω ΟΑΕΔ δεν τα κατάφεραν, καθώς όπως λένε το κράτος δεν βοηθάει καθόλου προς αυτή την κατεύθυνση και έτσι το αποφεύγουν. Αντίθετα τους δυσκολεύει πολύ γιατί χαρακτηρίζεται από γραφειοκρατία, με τους πιο πολλούς μετανάστες να μην

έχουν τα χαρτιά που απαιτούνται. Αυτό το βρίσκουν αυστηρό και μη πρόπον για μια ευρωπαϊκή χώρα όπως η Ελλάδα, καθώς θεωρούν ότι οι μετανάστες αν είχαν την ευκαιρία να δουλέψουν νόμιμα θα βοηθούσαν σε πολλά πράγματα. Άλλωστε πιστεύουν ότι ήδη συνεισφέρουν αρκετά. Εργάζονται σε επαγγέλματα που οι έλληνες τα αποφεύγουν, πληρώνουν ενοίκιο και δίνουν χρήματα στους Έλληνες ιδιοκτήτες των σπιτιών τους, πληρώνουν ρεύμα και νερό στο κράτος, αποτελούν φτηνό εργατικό δυναμικό για τις επιχειρήσεις κ.ά.

Υπήρχαν επίσης μετανάστες που είχαν βιώσει πολλά προβλήματα στην εργασία τους, που τους είχαν δυσαρεστήσει έντονα. Πολλοί από αυτούς είχαν προβλήματα με τους μισθούς τους. Οι εργοδότες που είχαν εργαστεί κατά καιρούς είτε αρνούσαν ακόμα και για μήνες να τους δώσουν τα δεδουλευμένα τους, είτε στην χειρότερη περίπτωση δεν τους τα έδιναν καθόλου, με έναν μετανάστη να του χρωστάει μέχρι και σήμερα ένας πρώην εργοδότης του τρεις χιλιάδες ευρώ. Άλλοι ήταν ακόμα πιο άτυχοι. Ένας μετανάστης όχι μόνο δεν πληρώθηκε αλλά και χτυπήθηκε από άτομα που είχε φέρει ο εργοδότης του ενώ μια κοπέλα που την έπιασαν να δουλεύει χωρίς χαρτιά φυλακίστηκε για έναν μήνα. Επίσης, σε πολλούς οι εργοδότες τους δεν τους φέρονταν καλά, με αποτέλεσμα να αλλάξουν δουλειά και να φύγουν. Ακόμα, υπήρξαν αρκετοί μετανάστες που είχαν βιώσει ρατσισμό, όπως με το να μην τους προσλαμβάνουν κάποιοι εργοδότες λόγω της εθνικότητάς τους ή με το να μην τους συμπεριφέρονται καλά όταν απευθύνονται σε κάποιον κρατικό οργανισμό επειδή είναι ξένοι κ.α.

Η οικονομική κρίση του 2010 τους επηρέασε πολύ, ειδικά όσους δούλευαν κατά κύριο λόγο στην οικοδομή, καθώς μου ανέφεραν ότι στον συγκεκριμένο τομέα είναι δύσκολο πια να βρεις εργασία. Πριν την κρίση οι περισσότεροι έπαιρναν πιο καλούς μισθούς και έβρισκαν πιο εύκολα εργασία. Έτσι αρκετοί θέλουν να

μεταναστεύσουν προς κάποια άλλη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά υπάρχουν και εκείνοι που θέλουν να παραμείνουν εδώ, αφού βρίσκονται στην χώρα αρκετά χρόνια και έχουν καταφέρει να κτίσουν μια νέα ζωή.

Όπως καταλαβαίνουμε από τα παραπάνω, οι μετανάστες αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα σε σχέση με την αγορά εργασίας. Ελπίζω η παρούσα έρευνα να κατάφερε να αναδείξει κάποια από αυτά και να έδωσε την δυνατότητα σε κάποιους μετανάστες να «ακουστεί» η φωνή τους, αναφέροντας τις εμπειρίες και τις απόψεις τους πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, που διαφορετικά ίσως δεν θα είχαν μοιραστεί. Καλό θα ήταν λοιπόν και άλλοι μεταπτυχιακοί φοιτητές να ασχοληθούν με το συγκεκριμένο θέμα, ώστε να βοηθήσουν και αυτοί στην εξαγωγή περαιτέρω γνώσης σχετικά με την δύσκολη σχέση των μεταναστών με την αγορά εργασίας. Θα μπορούσαν να επικεντρωθούν ίσως σε μετανάστες συγκεκριμένου φύλου και επαγγέλματος, αφού όπως είδαμε οι άντρες εργάζονται κυρίως στην οικοδομή και οι γυναίκες στην οικιακή εργασία. Ακόμα, θα μπορούσαν να επικεντρωθούν στην σχέση των μεταναστών με την αγορά εργασίας μετά την οικονομική κρίση του 2010, καθώς όπως φαίνεται τους έχει επηρεάσει ιδιαίτερα, όπως επίσης και σε μετανάστες που διαμένουν και εργάζονται στην επαρχία, οι οποίοι ίσως αντιμετωπίζουν διαφορετικά προβλήματα ως προς την εργασία τους, τα οποία θα ήταν ενδιαφέρον να ερευνηθούν.

Βιβλιογραφία.

Ελληνόγλωσση

- Babbie Earl, *Εισαγωγή στην κοινωνική έρευνα*, Κριτική, Αθήνα, 2011.
- Γραφείο του Υπάτου Αρμοστή των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες, 1979/1989, σελ.13-31 (Άρθρο 1Α2).
- Ε.Μ.ΜΕ.ΔΙΑ, *Μετανάστευσης επίκαιρα*, Τεύχος 1, Μάρτιος 2011.
- Ευαγγελία Παπαπέτρου, *Η ελληνική αγορά εργασίας στα χρόνια της κρίσης: Πρόσφατες εξελίξεις και προοπτικές.*
<http://62.143.74/5Ekdosis/UplPDFs//sylltomos14/353-380%20Papapetrou%202014.pdf>
- Ευρωπαϊκό Δίκτυο Μετανάστευσης, *Ετήσια Έκθεση Πολιτικής 2012*, 2012.
- ΙΝΕ/ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ (2009), *Η απασχόληση και οι μισθοί των μεταναστών κατά το 2008*, Ετήσια Έκθεση 2009: Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση.
- Ιωσηφίδης Θεόδωρος, *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Κριτική, Αθήνα, 2008.
- Καβουνίδη Τζένη, Κόντης Αντώνης, Λιανός Θεόδωρος, Φακιολάς Ρωσσέτος, *Μετανάστευση στην Ελλάδα* (Τόμος Α), Εκδόσεις ΙΜΕΠΟ, Αθήνα, 2008.
- Καλοφωλιάς Κωνσταντίνος, *Το μεταναστευτικό ζήτημα στη Μεσόγειο*, Αθήνα, Εκδόσεις Μιχάλη Σιδέρη, 2011.
- Κανελλόπουλος Κωνσταντίνος και Πετραλιάς Αθανάσιος, *Η επίδραση της μετανάστευσης στη θέση των Ελλήνων στην αγορά εργασίας*, Τράπεζα της Ελλάδος, Ομιλίες Ημερίδας 22 Μαρτίου 2010.
<http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/%CE%97 %CE%B5%CE%BB%CE%BB>

[%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE %CE%B1%CE%B3%CE%BF
%CF%81%CE%AC %CE%B5%CF%81%CE%B3%CE%B1%CF%83%CE%AF%
CE%B1%CF%82.pdf](#)

- Κασίμης Χαράλαμπος, Νιτσιάκος Βασίλης, Ζακοπούλου Έρση και Παπαδόπουλος Απόστολος, *Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο*, Πανεπιστήμιο Πατρών- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002.
- Κασίμης Χαράλαμπος και Παπαδόπουλος Γ. Απόστολος, *Μετανάστες στην Ελλάδα: Απασχόληση και ένταξη στις τοπικές κοινωνίες*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012.
- Κρητικίδης Γιώργος, *Ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική- Η απασχόληση των μεταναστών*, σειρά Ενημέρωση, αρ.140, Αθήνα, ΙΝΕ/ΓΣΣΕ-ΑΔΕΔΥ, 2008.
- Κυριαζή Νότα, *Η κοινωνιολογική έρευνα*, Πεδίο, Αθήνα, 2011.
- Λαμπρινιάδης Λότης και Λυμπεράκη Αντιγόνη, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: Διαδρομές εφημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001.
- Λιανός Θεόδωρος, *Σύγχρονη μετανάστευση στην Ελλάδα: Οικονομική διερεύνηση*, Κέντρο Προγραμματισμού και οικονομικών ερευνών, Μελέτης Νο 51, 2003.
- Λιανός Π. Θεόδωρος και Καβουνίδη Τζέννιφερ, *Μεταναστευτικά ρεύματα στην Ελλάδα κατά τον 20^ο αιώνα*, Κέντρο προγραμματισμού και οικονομικών ερευνών, Μελέτες 72, Αθήνα.
- Λυδάκη Άννα, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2012.

- Μουσούρου Λουκία, *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Gutenberg, Αθήνα, 1991.
- Μπάγκαβος Χρήστος, Παπαδοπούλου Δέσποινα, *Μεταναστευτικές τάσεις και ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική*, σειρά μελέτες 15, εκδόσεις ΙΝΕ/ΓΣΣΕ, Αθήνα, 2003.
- Μωυσίδης Αντώνης και Παπαδοπούλου Δέσποινα, *Η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα: Εργασία, εκπαίδευση, ταυτότητες*, Κριτική, Αθήνα, 2011.
- Πουλοπούλου Ήρα Έμκε, *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Παπαζήση, Αθήνα, 2007.
- Ταπεινός Γιώργος, *Στοιχεία Δημογραφίας: Ανάλυση, κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες και ιστορία του πληθυσμού*, Παζήση, Αθήνα, 1993.
- Τριανταφυλλίδου Άννα και Μαρούκης Θάνος (επιμέλεια), *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, Κριτική, Αθήνα, 2010.
- Τσαούσης Δ.Γ, *Κοινωνική Δημογραφία*, Gutenberg, Αθήνα, 2006.
- *Υπάτη Αρμοστεία ΟΗΕ για τους πρόσφυγες*, 1993.
- Χλέτσος Μιχάλης, *Η πολιτική οικονομία της μετανάστευσης*, Εξάντας, Αθήνα, 2002.

Ξενόγλωσση

- Arango Joaquin, Theories of international migration. In D. Joly (ed.), *International migration and the new millennium*, Aldershot: Ashgate, 15-36, 2004.

- Bodvarson Orn B & Van Den Berg Hendrik, *The Economics Of Migration: Theory and Policy*, Springer.
- Bulow Jeremy and Summers Lawrence, *A theory of dual labor markets with application to industrial policy, discrimination, and Keynesian unemployment*, NBER Working Paper No. 1666, The national bureau of economic research.
<http://www.nber.org/papers/w1666.pdf>
- Castles Stephen and Miller Mark J, *The age of migration*, Creative Pint and Design (Wales), 2003.
- Cohen 1996, Introduction, in Cohen, R. (ed.) *Theories of migration*. Cheltenham: Elgar Edward, xi-xvii.
- Hein de Haas, *Migration and development: A theoretical perspective*, International Migration Institute, Working papers, paper 9, 2008.
<http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/wp/WP9%20Migration%20and%20development%20theory%20HdH.pdf>
- King, Geography and migration studies: Retrospect and prospect, *Population, space and place*, 18(2): 134-153, 2012.
- Lianos T, Sarris A & Katseli L, Illegal immigration and local labor markets: The case of Northern Greece, *International Migration*, vol.XXXIV-3, 1996.
- Martin Baldwin-Edwards, *Statistical data on immigrants in Greece: An analytical study of available data and recommendations for conformity with European Union standard*, Mediterranean Migration Observatory, Αθήνα, 2004. http://aei.pitt.edu/2870/1/IMEPO_Final_Report_English.pdf
- Massey Douglas, Arango Joaquin, Hugo Graeme, Kouaouci Ali, Pellegrino Adela, Taylor Edward, *Worlds in motion: Understanding International Migration at the end of the millennium*, Clarendon Press, Oxford,1998.

- Morawska Ewa, Historical- Structural models of international migration, in Martiniello, M. and Rath, J. (eds.) *An Introduction to International Migration Studies*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 55-75., 2012.
- Myers Norman, Environmental refugees in a globally warmed world, *BioScience*, Vol.43, No.11, December 1993.
- Sarris Alexander H and Zografakis Stavros, *A computable general equilibrium assessment of the impact of illegal immigration on the Greek economy*, *Journal of Population Economics*, 12.
- OECD (2013), *International Migration Outlook 2013*, OECD Publishing.
http://dx.doi.org/10.1787/migr_outlook-2013-en
- Todaro Michael και Smith Steven, *Economic Development*, Addison Wesley, Boston, 2006.
- Triandafyllidou Anna and Michaela Maroufouf, *GREECE; Report prepared for the SOPEMI meeting 2010*, 2011. http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2012/06/SOPEMI-Greece-report_2010.pdf
- Anna Triandafyllidou and Michaela Maroufouf, *GREECE; Report prepared for the SOPEMI meeting 2011*, 2011. http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2012/06/SOPEMI-Greece-report_2011.pdf

Διαδίκτυο

- <https://www.iom.int/cms/en/sites/iom/home/about-migration/key-migration-terms-1.html#Migration> (πρόσβαση 7/8/2014).

- <http://www.amnesty.org.gr/refugeesfaq> (πρόσβαση 6/8/2014).
- <http://www.onlycy.com/index.php/kyria-themata/item/2798-megaliteri-i-isroi-paranomon-metanaston-stin-ellada-to-2014> (πρόσβαση 10/09/2014).

Παραρτήματα.

Παράρτημα 1. Πίνακες.

Πίνακας 1.Αριθμός αλλοδαπών που διαμένουν στην Ελλάδα ανά δεκαετία,1951-2011.

Έτος απογραφής	Αριθμός αλλοδαπών
1951	30.571
1961	54.736
1971	92.568
1981	171.424
1991	167.276
2001	797.093
2011	911.929

Πηγή: ΕΣΥΕ, Διεύθυνση πληθυσμού.

Πίνακας 2. Έγκυρες άδειες διαμονής 2004-2011.

Έτος	Έγκυρες άδειες διαμονής
2004	380.692
2005	432.030
2006	540.839
2007	585.585
2008	589.796
2009	602.797
2010	553.916

2011 447.658

Πηγή: Υπουργείο εσωτερικών. Βάση έγκυρων αδειών διαμονής.

Πίνακας 3. Πληθυσμός αλλοδαπών ανά περιοχή προέλευσης.

Περιοχές προέλευσης	Πληθυσμός
Ευρωπαϊκά κράτη εκτός Ε.Ε	530.213
Κράτη μέλη Ε.Ε	199.101
Ασία	138.262
Αφρική	25.846
Βόρεια Αμερική	7.248
Νότια και Κεντρική Αμερική	2.564
Ωκεανία	1.190

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Απογραφή πληθυσμού 2011.

Πίνακας 4. Δέκα μεγαλύτεροι πληθυσμοί αλλοδαπών ανά απογραφή 2001 και 2011.

Απογραφή 2001		Απογραφή 2011	
Χώρα καταγωγής	Πληθυσμός	Χώρα καταγωγής	Πληθυσμός
Αλβανία	438.036	Αλβανία	480.824
Βουλγαρία	35.104	Βουλγαρία	75.915
Γεωργία	22.875	Ρουμανία	46.523
Ρουμανία	21.994	Πακιστάν	34.177
ΗΠΑ	18.140	Γεωργία	27.400
Ρωσία	17.535	Ουκρανία	17.006
Κύπρος	17.426	Ηνωμένο Βασίλειο	15.386

Ουκρανία	13.616	Κύπρος	14.446
Ηνωμένο Βασίλειο	13.196	Πολωνία	14.145
Πολωνία	12.831	Ρωσία	13.807

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ: Απογραφές πληθυσμού 2001 και 2011.

Πίνακας 5. Κατανομή απασχολούμενων Ελλήνων και αλλοδαπών κατά επάγγελμα.

Επάγγελμα	Έλληνες	Αλλοδαποί
Ανώτερα διευθυντικά και διοικητικά στελέχη	6%	2%
Επαγγελματίες	20%	4%
Τεχνικοί και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	10%	2%
Υπάλληλοι γραφείου	8%	3%
Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών και πωλητές	23%	17%
Ειδικευμένοι γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι και αλιείς	9%	8%
Ειδικευμένοι τεχνίτες και ασκούντες συναφή επαγγέλματα	11%	23%
Χειριστές μηχανημάτων και εξοπλισμού και συναρμολογητές	7%	4%
Ανειδίκευτοι εργάτες, χειρωνάκτες και μικροεπαγγελματίες	6%	37%

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. Απογραφή 2011

Πίνακας 6. Μηνιαίοι μισθοί Ελλήνων και αλλοδαπών για το έτος 2008.

Μισθοί	Έλληνες	Αλλοδαποί
έως 250 ευρώ	0,70%	1,80%
250-500 ευρώ	4,10%	8,50%
500-750 ευρώ	16,90%	34%
750-1000 ευρώ	29,40%	41,20%
1000 ευρώ και άνω	48,80%	14,10%

Πηγή: ΕΕΔ, 2008.

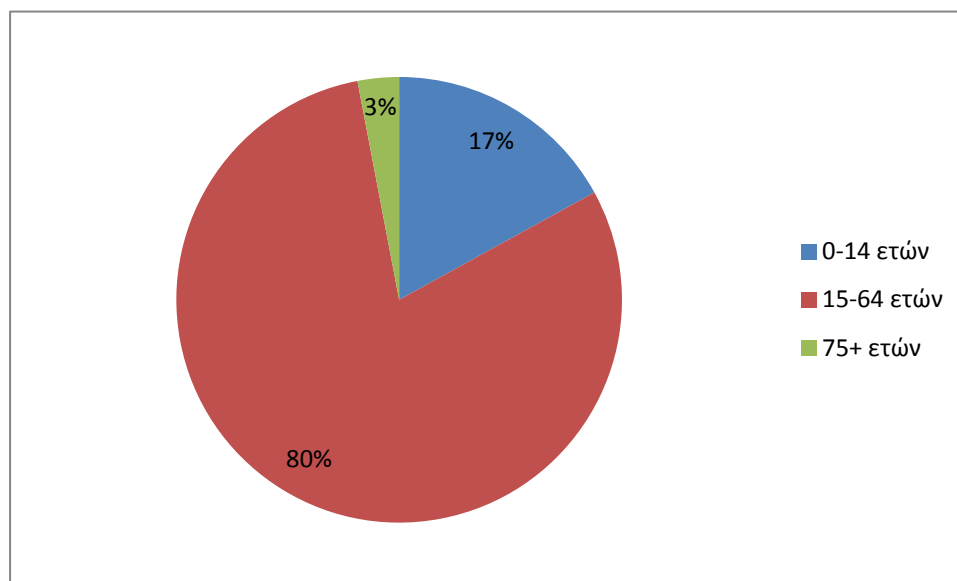
Πίνακας 7. Ανεργία μεταναστών ανά φύλο από το 2008 έως το 2012.

Έτη	Άνδρες	Γυναίκες
2008	5%	12,30%
2009	10,40%	14,50%
2010	15,20%	17,70%
2011	21,50%	23,20%
2012	34,50%	32,60%

Πηγή: OECD Immigration Migration Outlook, 2013.

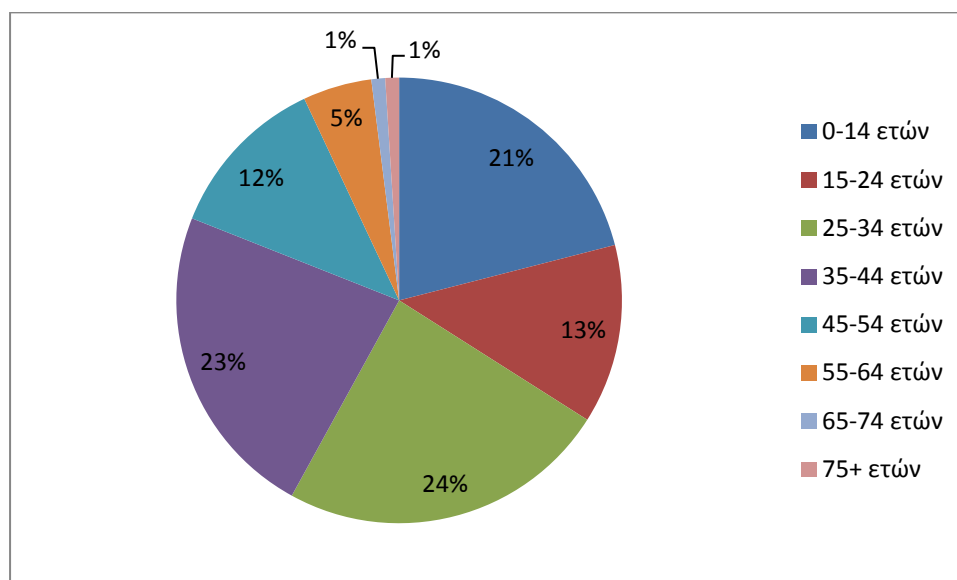
Παράρτημα 2. Διαγράμματα.

Διάγραμμα 1. Αλλοδαποί που διαμένουν στην Ελλάδα ανά ηλικία.

Πηγή: Απογραφή πληθυσμών 2011.

Διάγραμμα 2. Ηλικία αλλοδαπών που διαμένουν στην Ελλάδα.

Πηγή: Έρευνα εργατικού δυναμικού 2009

Παράρτημα 3. Ερωτηματολόγιο.

1. Τι επάγγελμα κάνεις;
2. Πόσες ώρες εργάζεσαι την μέρα και πόσες μέρες την εβδομάδα;
3. Είσαι ευχαριστημένος από τις συνθήκες εργασίας σου;
4. Είσαι ευχαριστημένος από το εισόδημά σου;
5. Έχεις ασφάλεια εργασίας;
6. Τι σου αρέσει και τι δεν σου αρέσει στην εργασία σου;
7. Αντιμετωπίζεις καθόλου προβλήματα σχετικά με αυτή;
8. Έχεις δεχτεί ποτέ ρατσισμό κατά τη διάρκεια της εργασίας σου;

9. Πώς είναι η σχέση σου με τους υπόλοιπους εργαζόμενους ή τον εργοδότη σου;
10. Πριν έρθεις στην Ελλάδα τι επάγγελμα είχες;
11. Υπάρχουν περίοδοι που δεν έχεις καθόλου εργασία;
12. Δυσκολεύτηκες να ενταχθείς στην αγορά εργασίας;
13. Ποιος πιστεύεις ότι είναι ο ρόλος του μετανάστη στην ελληνική οικονομία;
14. Ποιοι είναι οι στόχοι σου σχετικά με το μέλλον;
15. Το κράτος πιστεύεις βοηθάει ή διευκολύνει την ένταξή σας στην αγορά εργασίας;
16. Πιστεύεις ότι οι Έλληνες αποφεύγουν τις δουλειές των μεταναστών;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 4. Οδηγίες συνέντευξης σε βάθος.

Στόχος της συνέντευξης

Στόχος της συνέντευξης είναι η εξέταση σε βάθος των παρακάτω θεμάτων:

- Η επαγγελματική δραστηριότητα που αναπτύσσουν οι μετανάστες (όροι και προϋποθέσεις).
- Ο εντοπισμός των παραγόντων που θέτουν εμπόδια στα μέλη της συγκεκριμένης ομάδας να ενταχθούν στην αγορά εργασίας (δυσκολίες και προβλήματα καθώς και πρακτικές που αναπτύσσονται από τους ερωτώμενους για την αντιμετώπισή τους).

- Ο εντοπισμός προβλημάτων ή/και διακρίσεων που υφίστανται οι μετανάστες (είδος - μορφή, ένταση, εύρος, συχνότητα). Πώς αντιμετωπίζονται από τους ερωτώμενους.
- Σχετικά παραδείγματα
- Σχόλια

Ερευνητικά ερωτήματα:

- Αντιμετωπίζουν οι μετανάστες προβλήματα στην αγορά εργασίας;
- Αν ναι ποιες εθνικότητες;
- Η δυσμενής θέση τους στην αγορά εργασίας (ιδιαίτερη απασχόληση, χαμηλοί μισθοί, χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, διακρίσεις κλπ.) ωθεί κάποιους από αυτούς στην ανεργία και στην υποαπασχόληση επειδή δεν έχουν άλλη εναλλακτική λύση;
- Αν εργάζονται το εισόδημά τους επαρκεί για να υποστηρίξουν τις οικογένειές, τις κοινότητές τους και την κοινωνία γενικότερα ή να διαβιούν σε συνθήκες φτώχειας;
- Για τι είδους επαγγέλματα μιλάμε;
- Η απασχόλησή τους είναι συστηματική και σε ποιο βαθμό τους εξασφαλίζει επαρκές εισόδημα;
- Βρίσκονται σε διαρκή μετακίνηση και σε αναζήτηση εργασίας και εισοδήματος ή θα μπορούσε να εξεταστεί η δυνατότητα δημιουργίας μίας κοινωνικής επιχείρησης;.
- Αντιμετωπίζουν ρατσισμό στην εργασία τους;

- Ποια είναι η γνώμη τους για τον ρόλο των μεταναστών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα;
- Ποια είναι η γνώμη τους για τον ρόλο του κράτους. Τους βοηθάει να ενταχθούν στην αγορά εργασίας ή τους δυσκολεύει;

Χαρακτηριστικά ερωτώμενων:

Άτομα που εργάζονται ή εργάζονταν σε τυπικές δουλειές μεταναστών, δηλαδή επαγγέλματα με σχετικά λίγες απολαβές και χωρίς ιδιαίτερο κύρος, τα οποία αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα μεταναστών εργαζόμενων, αντιμετωπίζοντας τα ίδια προβλήματα με αυτούς σε καθημερινή βάση.

Βήμα 1^ο: Συστάσεις

- Καταρχάς συστηθείτε με τον ερωτώμενο παρέχοντάς του πληροφορίες για τον εαυτό σας σύντομα και περιεκτικά.
- Ενημερώστε λιτά και με σαφήνεια τον ερωτώμενο για το αντικείμενο της συνέντευξης και τους σκοπούς της.
- Πιο συγκεκριμένα, ότι το αντικείμενο της έρευνας είναι η εξέταση της σχέσης των μεταναστών εργαζόμενων με την αγορά εργασίας και ότι η έρευνα στοχεύει στην εξαγωγή πληροφοριών μέσω του δικού τους λόγου για ζητήματα που αφορούν την εργασία τους.
- Ενημερώστε τον ερωτώμενο για την διαδικασία της συνέντευξης. Εξηγήστε του ότι θα θέσετε μια σειρά από ερωτήσεις ώστε να βοηθούν στην ομαλή ροή της

συζήτησης και την διατήρησή της στον άξονα του θέματος που αποτελεί αντικείμενο έρευνάς της. Μην ξεχάσετε να του πείτε ότι αν δεν καταλαβαίνει κάποια ερώτηση να νιώθει ελεύθερος να ζητήσει διευκρινήσεις. Ακόμα, πείτε του ότι μπορεί να δώσει όποια απάντηση επιθυμεί χωρίς δισταγμό, ότι έχει την άδεια να αναπτύξει πλήρως απόψεις του και ότι μπορεί να μιλήσει για ότι θεωρεί ο ίδιος σημαντικό να αναφέρει και τον ενδιαφέρει προσωπικά να το εκμυστηρευτεί.

- Τέλος, ενημερώστε τον για κάποια τυπικά θέματα της συνέντευξης και αν νιώθει άνετα με αυτά. Πιο αναλυτικά, πείτε του ότι τα στοιχεία του θα παραμείνουν ανώνυμα, ότι δεν θα αλλοιώστε τον λόγο του αλλά θα τον δημοσιοποιήσετε αυτούσιο, ότι θα είστε όσο πιο αντικειμενικός γίνεται στην παρουσίαση των απόψεών του. Ακόμα, μην ξεχάσετε να του ζητήσετε άδεια να μαγνητοφωνήσετε την συζήτηση, εξηγώντας του ότι θα σας διευκολύνει στην τόσο να είστε προσηλωμένος σε αυτόν κατά τη διάρκεια της συζήτησης και να μην κρατάτε σημειώσεις, όσο και στην ανάλυση του απομαγνητοφωνημένου κειμένου έπειτα από αυτήν.

Βήμα 2^ο: Διεξαγωγή της συνέντευξης – Χρήση του Οδηγού Συνέντευξης

- Ο οδηγός συνέντευξης σχεδιάστηκε βάση την διαδικασία που πρέπει να υπάρχει για την επιτυχή διεξαγωγή μιας ημιδομημένης συνέντευξης. Κατά αυτό λοιπόν τον τρόπο, είναι αναγκαίο να συλλέξετε όσα περισσότερα δεδομένα είναι δυνατό από τον ερωτώμενο για όλες τις θεματικές που περιλαμβάνει ο Οδηγός Συνέντευξης κατά την διάρκεια της συνέντευξης.
- Μέχρι η συνέντευξη να λάβει τέλος θα πρέπει να έχετε καλύψει πλήρως όλες τις θεματικές και τις επιμέρους ερωτήσεις που αυτές περιλαμβάνουν.

- Δεν έχει σημασία να ακολουθήσετε πιστά ούτε τη διατύπωση των ερωτήσεων, ούτε την σειρά με την οποία την οποία είναι γραμμένες στον Οδηγό Συνέντευξης. Ακόμα, μπορείτε αν θέλετε να αφαιρέσετε ή να προσθέσετε ερωτήσεις σε περίπτωση που βοηθάει την συνέντευξη, είτε γιατί έχει ήδη διατυπωθεί η απάντηση σε μια ερώτηση που δεν προλάβετε να διατυπώσετε από τα συμφραζόμενα του ερωτώμενου, είτε γιατί θέλετε να λάβετε περισσότερες πληροφορίες από τον ερωτώμενο. Σκοπός δεν είναι η επακριβώς τήρηση των ερωτήσεων όπως είναι γραμμένες στον Οδηγό Συνέντευξης, αλλά η κάλυψη όλων των πληροφοριών που έχουν ως στόχο αυτές να συλλέξουν από τον ερωτώμενο.

Βήμα 3^ο: Κλείσιμο της συνέντευξης

- Ευχαριστείστε τον ερωτώμενο για την ευγενική του συνεισφορά στην έρευνα μέσω της συνέντευξης που έδωσε και τα λεπτά που διέθεσε από τον χρόνο του προκειμένου να πραγματοποιηθεί.
- Ρωτήστε τον αν υπάρχει κάτι που θέλει ίσως να πει ακόμα και δεν πρόλαβε να αναφέρει κατά την διάρκεια της συνέντευξης ή αν τυχόν θέλει να αναλύσει εκτενέστερα κάτι που είδε ανέφερε κατά την διάρκειά της.
- Πείτε ξανά ευχαριστώ και πόσο σημαντική ήταν η συνεισφορά του.

Βήμα 4^ο: Παρατηρήσεις μετά τη συνέντευξη

Μόλις η συνέντευξη ολοκληρωθεί, μέσα σε όσο γίνεται πιο σύντομο χρονικό διάστημα από την λήξη της, συμπληρώστε την τελευταία σελίδα του Οδηγού Συνέντευξης με παρατηρήσεις πάνω σε αυτήν. Γράψτε για οτιδήποτε σας έκανε εντύπωση κατά την διάρκειά της και που πιστεύεται ότι πρέπει να σημειωθεί.